

Դարձուցեր զօգնութիւն ի սրոյ նորա... ՁԸ 44և53:
ԳՁ.և Խոստովան եղերուք Տեառն... ճԵ 1և6,
Մատնեաց զնոսա... ճԵ 41և48:
ԳԿ.և Արարի իրաւունս... ճԺԸ 121և126,
Մերձեսցին խնդրուածք իմ... ճԺԸ 169և176:
ԴԶ.և Օրհնեա, անձն իմ, զՏէր... ճԽԵ 2և7,
Գովեա Երուսաղէմ զՏէր... ճԽԵ 12և20:
ԴԿ.և Սիրեցից զքեզ Տէր... ճԺ 2և7,
Զգեցուցեր ինձ զօրութիւն... ճԺ 40և51:

Կան նաեւ երկու այլ հատուկ կանոնագլուխներ.
1.և Բուն Բարեկենդանի եւ Նոր Կիրակիի, բաղկացած 3 սաղմոսներից.
Օրհնեա անձն իմ զՏէր... ճԽԵ 2և10,
Օրհնեցէք զՏէր, զի բարի է... ճԽԶ 1և11,
Գովեա Երուսաղէմ զՏէր... ճԽԵ 12և20:
2.և Ավագ Ուրբաթի.
Իշխանք հալածեցին զիս... ճԺԸ 161և168,
Մերձեսցին խնդրուածք իմ... ճԺԸ 169և176:

ԿԱՐԳ ՀՍԿՄԱՆ ԱԻԱԳ ՈՒՐԲԱԹՈՒ ԳԻՇԵՐԻՆ

Ավագ Ուրբաթի կանոնագլխից հետո ժամագրքում զետեղված է Ավագ Ուրբաթին նախորդող գիշերվա հսկման կարգը, որն անշուշտ, Գիշերային ժամերգության ամենօրյա կարգին մաս չի կազմում:

Ավագ Ուրբաթի գիշերային հսկման կարգը բաղկացած է ավետարանական վեց ընթերցումներից, որոնց նախորդում են սաղմոսներ եւ Ս. Ներսես Շնորհալու հեղինակած «յաղագս Մեծի Ուրբաթու Աւետարանացն» 36 տնից բաղկացած «Այսօր անճառ» երգից ճակատն տուն, ըստ հետեւյալնի.

Ա.և Առաջին սաղմոս.Բ. և Ընդէ՞ր խռովեցան հեթանոսք...

Երգ.և Այսօր Անճառ...

Ավետարան.և Հովհաննես ԺԳ 16 և ԺԸ 1:

Բ.և Երկրորդ սաղմոս.Գ. և Երանի որ խորհի...

Երգ.և Էլից զօրէնսն...

Ավետարան.և Դուկաս ԻԲ 1և65:

Գ.և Երրորդ սաղմոս.ԾԸ. և Փրկեա զիս...

Երգ.և Խնամով սիրոյն...

Ավետարան.և Մարկոս ԺԴ 27և72:

Դ.և Չորրորդ սաղմոս.ՅԸ. և Աստուած մտին հեթանոսք...

Երգ.և Ճառագայթ փառաց էին...

Ավետարան.և Մատթեոս ԻԶ 31և56:

Ե.և Հինգերորդ սաղմոս.ՃԸ. և Աստուած օրհնութեան...

Երգ.և Չար կապանաց...

Ավետարան.և Մատթեոս ԻԶ 57և75:

Չ.և Վեցերորդ սաղմոս.ՃԺԷ.և Խոստովան եղերուք...

Երգ.և Տարածեալ...

Ավետարան.և Հովհաննես ԺԸ 2և27:

Ապա՝

Մաղթանք.և Հոգւոցն հանգուցելոց...

Աղոթք.և Քրիստոս Որդի Աստուծոյ...

Կանոնագլուխ.և Իշխանք հալածեցին զիս:

Հստակ է, որ Ավագ Ուրբաթի գիշերային հսկման կարգը կատարվել է Կանոնագլուխից առաջ:

ԿԱՐԳ ԽԱՉԵԼՈՒԹՅԱՆ (ԱՎԱԳ ՈՒՐԲԱԹԻ)

Ավագ Ուրբաթի գիշերային հսկման կարգից հետո ժամագրքում զետեղված են դարձյալ Ս. Ներսես Շնորհալու հեղինակած չորս երգեր «Մեծի ուրբաթու ցերեկին», իրենց ավետարաններով, ըստ հետեւյալնի.

Երգ.և ԲԿ. ԴԿ. և Նորոգող տիեզերաց...

Ավետարան.և Մատթեոս ԻԷ 1և56:

Երգ.և ԲՁ. ԴՁ. և Ետուն ըմպել...

Ավետարան.և Մարկոս ԺԵ 1և41:

Երգ.և ԱԿ. ԳԿ. և Բարբառելով...

Ավետարան.և Դուկաս ԻԲ 66 և ԻԳ 49:

Երգ.և ԱՁ. ԳՁ. Աղբերացն...

Ավետարան.և Հովհաննես ԺԹ 17և37:

Այս կարգն ամբողջությամբ վերցված է Ավագ Ուրբաթի «ի վեցերորդ ժամուն» կատարվող Խաչելության կարգից:

Այս կարգն արդեն անառարկելիորեն ցույց է տալիս, որ ժամագրքում Գիշերային ժամերգության մեջ հետագայում կատարվել են, հաճախ անհարկի, հավելումներ, որոնք մաս չեն կազմել, ոչ էլ այսօր կարող են մաս կազմել գիշերային ժամերգությանը: Այս իրողությունը թելադրում է մեզ, որ անհրաժեշտ է, պատմաևրբանասիրական քննությունից հետո, վերակազմել Հայ Եկեղեցու Գիշերային ժամերգության կանոնը:

ԿԱՐԳ ՀԱՆԳՍՏՅԱՆ

Ս. Պատարագ մատուցելու օրերին կատարվում է Հանգստյան կարգ, ըստ հետեւյալնի.

ա. Շարական հանգստյան,

բ. Սաղմոս

ԱՁ.և Տէր, մի՛ սրտմտութեամբ... Ձ 1և10,

Տերունի օրերին՝ Տէր, ո՞վ կացցէ... ԺԴ 1և6:

ԱԿ.և Բարձր առնեն զքեզ, Տէր... ԻԹ 1և12:

ԲՁ.և Աստուած յանուան քում... ԾԳ 1և7:

ԲԿ.և Աստուած, ողորմեա՛ մեզ... ԿՁ 1և7:

ԳՁ.և Հաճեցար, Տէր, ընդ երկիր քո... ՁԴ 1և12:

ԳԿ.և Տէր, լուր աղօթից իմոց... ՃԱ 1և12:

ԴՁ.և Մերձեսցին խնդրուածք իմ... ՃԺԸ 169և176:

ԴԿ.և Տէր, լուր աղօթից իմոց... ՃԽԲ 1և14,

Տերունի օրերին՝ Ի խորոց կարդացի... ՃԻԹ 1և6:

գ. Ավետարան հանգստյան

ԲԿ,ԴԿ.և Մատթեոս ԺԳ 36և43:

ԲՁ,ԴՁ.և Մարկոս Դ 26և34:

ԱԿ,ԳԿ.և Դուկաս ԺԲ 32և40:

ԱՁ,ԳՁ.և Հովհաննես Ե 19և23:

դ. «Աստուած անեղ» երգից մի փոխ. «Երգ Տեառն Ներսեսի ասեցեալ վասն առ ի Քրիստոս ննջեցելոց»:

ե. Մաղթանք՝ Հոգևոցն հանգուցելոց,
Քարոզ՝ եւ եւս խաղաղութեան,
Աղոթք՝ Քրիստոս Որդի Աստուծոյ,
Հայր մեր,
Մաղթանք՝ Քրիստոս Աստուած մեր...:

ԽԱԶԻ ՏՈՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵԾ ՊԱՅՔԻ ԿԻՐԱԿԻՆԵՐԻ ԿԱՐԳ
Խաչի տոներին եւ Մեծ Պահքի կիրակիներին Հանգստյան կարգի փոխարեն (երբ դարձյալ Ս. Պա-
տարագ է մատուցվելու) կատարվում է հետեւյալ կարգը.

- ա. Շարական «Այսօր անճառ»,
- բ. Սաղմոս կցորդ. «Նշանեցաւ», փոխ. «Ի կարդալ իմում»
- գ. Ավետարան խաչելության,
- դ. «Նորոգող» երգից մի փոխ:

ՏԱՃԱՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ

Հարության կիրակիներին եւ այլ Տերունական տոներին ընթերցվում է Տաճարի ավետարան. այս-
պես եւ կոչվում Ավետարանի այն հատվածները, որտես Հիսուս խոսում է գալիք փորձությունների եւ տա-
ռապանքների մասին:

Օրհնութիւն.և Շարական.և Այս շարականները կոչվում են Օրհնություն, որովհետեւ սկսվածք ունեն
Մովսես մարգարեի հետեւյալ օրհնությունը. «Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ» (Ելք ԺԵ 1):
Օրհնության շարականներում պատմվում է տվյալ օրվա իմաստը կամ տոնի բովանդակությունը:

Օրհնությունները բաժանվում են մի քանի տեսակների.

ա. Ապաշխարության օրհնություններ.

Կոչվում են նաեւ Պահոց օրհնություններ, որովհետեւ երգվում են պահոց օրերին: Գրել է Ս. Մես-
րոպ Մաշտոցը:

բ. Ավագ օրհնություններ.

Նվիրված են Քրիստոսի Հարության հիշատակին եւ կոչվում են «Աւագ Օրհնութիւնք Յարութեան»:
Երգվում են «յաւուրս Յիմանց եւ ամենայն Կիրակէից»: Ավագ օրհնությունները ութն են, որոնցից 7-ը
(ԱԶԼԴԶ) գրել է Ստեփանոս Սյունեցին:

գ. Մարտիրոսաց օրհնություններ.

դ. Հանգստյան օրհնություններ.

ե. Տերունական տոներին նվիրված օրհնություններ եւ այլն:

ԵԶՐԱՓՈՎԿՈՒՄ.ևՄաղթանք, քարոզ, աղոթք, մաղթանք:

Հեղինակը համարվում է Ս. Սահակ Պարթեւը:

Մաղթանքները փոքրիկ աղոթքներ են, որ արտասանվում են ժամօրհնող հոգեւորականի կողմից
իբրեւ մուտք, երբեմն էլ իբրեւ եզրափակում:

Այստեղ մաղթանքները բազմաթիվ են, ըստ օրվա խորհրդի, բաժանված երեք մեծ խմբերի՝ Տերու-
նի, Սրբոց եւ Պահոց:

Վերոհիշյալ մաղթանքներին հաջորդում են նույն կառուցվածքն ունեցող քարոզկաղոթքնամաղ-
թանքի չորս խումբ, ըստ հետեւյալնի.

ԲԿ.ԴԿ.և Քարոզ՝ Վասն ի վերուստ...

Աղոթք՝ Տէր տուրնջեան...
Մաղթանք՝ Սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ...:
ԱԶ.ԳԶ.և Քարոզ՝ Վասն ի գիշերի...
Աղոթք՝ Ի գիշերի եւ ի տուրնջեան...
Մաղթանք՝ Ի գիշերի եւ ի տուրնջեան...:
ԱԿ.ԳԿ.և Քարոզ՝ Վասն ուղղելոյ...
Աղոթք՝ Տէր երկնի եւ երկրի...
Մաղթանք՝ Յերգս օրհնութեան...:
ԲԶ.ԴԶ.և Քարոզ՝ Վասն գտանելոյ...
Աղոթք՝ Գոհանան գքէն...
Մաղթանք՝ Գոհութեամբ եւ ճշմարիտ...:

Քարոզահղոթքնամաղթանքնի այս չորս խմբերը, անկասկած, հնագույն ժամանակներից մաս են կազմել Գիշերային ժամերգությանը: Սրանց հաջորդում է Տերունական աղոթքը՝ կարծես հայտարարելով ժամերգության ավարտը. «Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. ամէն: Հայր մեր...»:

Հայր մեր:

Թագաւորք եւ Ալէլուք.և Երգ.և Գիշերային ժամերգության ավարտին, կարելի է ասել նաեւ Գիշերային ժամերգությունն ավարտելուց հետո երգվում է փառաբանական երգ: Պահոց օրերին եւ սրբոց տոներին երգվում է «Թագաւորք», իսկ Տերունի տոներին՝ «Ալէլուք»:

«Թագաւորք»-ները «Թագաւոր յաւիտեան» սկսվածքով փառաբանական երգեր են, հիմնականում քաղված սաղմոսներից: Սրբոց տոների «Թագաւորք»-ները, որ կոչվում են «Թագաւորք մարտիրոսաց», ութն են՝ ԱԶ.ևԴԿ, յուրաքանչյուրը բաղկացած 3 տնից, իսկ պահոց օրերի «Թագաւորք»-ները, որ կոչվում են «Թագաւորք ապաշխարութեան», հինգն են՝ երկուշաբթիից ուրբաթ օրերի համար, յուրաքանչյուրը բաղկացած 9 տնից:

«Թագաւորք»-ների շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ս. Ստեփանոս նախավկային նվիրվածը, որ ծանոթ է «Այսօր դասք» անունով: Հնում այն երգվում է միայն Ս. Ստեփանոսի տոնին: Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի (1763և1780) կարգադրությամբ այն երգվում է նաեւ տարեվերջի երեք Ավագ տոներին, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի երեք եւ Ս. ԹադեոսևԲարդուղիմեոս առաքյալների երկու տոներին: Այժմ երգվում է նաեւ Ս. Հովհաննէս Մկրտչի եւ Վարդանանց տոներին: «Այսօր դասք»-ը երգվում է հանդիսավոր կերպով, ատյանում, հանդիսադիր հոգեւորականի խնկարկումով:

«Ալէլուք գիշերայինք տերունական տօնից» երգերը նույնպէս փառաբանական են, քաղված սաղմոսներից: «Ալէլուք»-ները բաղկացած են երկու տնից եւ բոլորի համար ընդհանուր «Փառք եւ երկրպագութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Ալէլուիա. ալէլուիա. ալէլուիա» վերջաբանով: Այս երգերը կոչվում են «Ալէլուք», քանի որ յուրաքանչյուր տուն սկսվում է երեք անգամ կրկնվող «ալէլուիա» նախադրությամբ: «Ալէլուիա»-ն երբայական բառ է, որ նշանակում է «Փառք Տիրոջը»:

2. ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Առավոտյան ժամերգությունը Եկեղեցու հնագույն ծիսական ամենօրյա արարողություններից է: Նվիրված է Որդի Աստուծո փառաբանությանը: Հնուց ի վեր կատարվում է արշալույսին: Այն խորհրդանշում է Քրիստոսի երեւալը Յուդաբեր կանանց, ամփոփելով Քրիստոսի հարության եւ փրկագործության խորհուրդները:

ԺԱՄԱՍԱՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԸ.

Հայր մեր:

Սաղմոս՝ Լցաք առաւոտու ողորմութեամբ (ՁԹ 14և17):

Սկսվածք՝ Օրհնութիւն Երից մանկանցն. Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած հարցն մերոց...(Դանիել Գ 26և45, 52և86): Սա հանդիսանում է սկսվածք Հարց շարականների համար:

Մաղթանք՝ Օրհնեցէք, ամենայն արարածք...

Շարական Հարց

Շարականների այս ժանրը իր անունը ստացել է սկսվածքից՝ «Օրհնեալ ես Տէր Աստուած հարցն մերոց...»: Հարց շարականների ծագումը հիմնված է Դանիել մարգարեի գրքում նկարագրված երեք պատանիների՝ կրակից փրկվելու պատմության վրա, որը Քրիստոսի կողմից մեղավոր մարդկության գեհեմի դատապարտումից ազատագրման նախատիպն է համարվում: Կարծվում է, որ Հարց շարականները մեր Եկեղեցու հնագույն շարականներն են: Գրեթե յուրաքանչյուր տոն եւ օր ունի իր Հարցեր, որոնց ընդհանուր գումարը 190 է: Հարց շարականները բաղկացած են երկու մասից՝ յուրաքանչյուր մասը Յևական տնից:

Քարոզ՝ Եկեալքս...

Մաղթանք՝

Կիրակեից եւ այլոց տէրունական տօնից. Հօր, յաղթող...

Մարտիրոսաց. Ցողեա՛, Տէր...

Պահոց. Ցողեա՛, Տէր...

Սկսվածք՝ Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր...

Երգ Մարիամու Աստուածածնին: Առնված է Դուկասի Ավետարանից՝ Ա 47և55:

Շարական Մեծացուցէ.

Մեծացուցէ կոչվող շարականները նվիրված են Ս. Աստվածածնին: Հնում այդ շարականները երգվել են միայն կիրակի օրերին եւ տէրունական տոների (Տե՛ս, Օձնեցի, էջ 29): Այդ սովորությունը պահպանվել էր նաեւ Ս. Ներսես Շնորհալու օրերին: Նա Ալեքս դուքսին գրած թղթում այս մասին ասում է. «Ձերգս սրբոյ Աստուածածնին գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր. եւ այս ամբաստանութիւն ամենեւին անմասն է ի ճշմարտութենէ զի այնքան պատուի ի մէնջ արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց մայրն Աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա ոչ ի լոկ աւուրսն ընդ երից մանկանցն եւ ընդ մարգարէին Դաւթայ երգեմք բանից, այլ ի կիրակէս միայն եւ ի տօնս տէրունականս» (Ընդհանրական, էջ 95և96):

Մեծացուցեաների ամենօրյա երգեցողության կարգադրությունը վերագրվում է Գրիգոր Է Անավարզեցուն (1293և1307), որն էլ գրել է մեծ թվով Մեծացուցե շարականներ:

Մեծացուցե շարականին հաջորդող քարոզը եւ աղոթքը նույնպէս նվիրված են Աստվածածնին եւ համարվում են Անավարզեցու գրչի արդյունք:

ՔարոզԿիրակեից՝ Եւ եւս..., Վասն սուրբ տեղույս...

Մաղթանք՝ Դու ես թագաւոր յաւիտեանս...:

Այս քարոզը եւ աղոթքը ասվում են կիրակի օրերը միայն: Գտնվելով Յուդաբերից կարգից անմիջապես առաջ, կարծվել է, թե սրանք մաս են կազմում Յուդաբերից կարգին (Օրմանեան, Ծիսագիտութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ 1977, էջ 41): Խաժակ վրդ. Պարսամյանը ցույց է տվել, որ դրանք «Կը պատկանին Կիրակնօրեայ Առաւօտեան ժամին... Իւդաբերից կարգի մաս չեն կազմեր» (էջ 84):

ԿԱՐԳ ԻԻՂԱԲԵՐԻՑ

Կատարվում է միայն կիրակի օրերին, ի հիշատակ մեր Տիրոջ՝ Հարությանից հետո յուդաբեր կանց երեւալուն: Հնում Յուդաբերից կարգը Առավոտյան ժամերգությունից անկախ մի արարողություն է եղել, որ կատարվել է միայն կիրակի օրերին, Երուսաղէմում: Այս արարողության նկարագրությունը պահպանել է իսպանացի մայրապետ Եթերիան (շուրջ 381և384 թթ.). "Յոթերորդ օրը՝ Տերունական օրը... Առաջին հավախոսին եպիսկոպոսը գնում է Հանրության տաճարի մեջ գտնվող քարայրը: Դռները բացվում են եւ ողջ ժողովուրդը մտնում է կանթեղներով լուսավորված Հարության տաճարը: Քահանաներից մեկը սկսում է սաղմոս ասել, մյուսները պատասխանում են, որից հետո արտասանվում է մի աղոթք: Ապա սարկավագներից մեկը մի այլ սաղմոս է սկսում, ապա նորից մի աղոթք: Հետո եկեղեցականներից մեկը սկսում է մի երրորդ սաղմոս, ապա մի երրորդ աղոթք, որին հաջորդում է հավաքական հիշատակություն: Այս երեք սաղմոսներից ու աղոթքներից հետո նրանք բուրվառներով խնկարկում են Հարության տաճարի միջի քարայրը, այնպես որ ամբողջ տաճարը խունկի բույրով է լցվում: Ապա եպիսկոպոսը վերցնում է ավետարանը եւ դեպի դուռը գնալով կարդում Տիրոջ Հարության նկարագրությունը: Ընթերցման սկզբում ժողովուրդը սկսում է լալ ու ողբալ այն տառապանքի համար, որ կրեց մեր Տերը" (էջ 124և125):

Երուսաղէմում ծնունդ առած այս արարողությունը տարածվեց Արեւելք եւ Արեւմուտք: Դ դարի վերջին Անտիոքում խմբագրված օրենքների մի ժողովածուում, որ ծանոթ է "Առաքելական սահմանադրություն" վերնագրով, հիշատակություն կա Յուդաբերից կարգի կատարման մասին. "Տիրոջ հարության օրը, որ Տերունական օր է... հոտընկայս երիցս աղոթում ենք ի հիշատակ Նրա, որ երեք օր հետո հարություն առավ" (էջ 173): Եթերիայի ուղեգրության եւ Առաքելական Սահմանադրության վերոհիշյալ հատվածների քննությունը ցույց է տալիս, որ Յուդաբերից կարգը մաս է կազմել Համայնքային պաշտամունքին, եւ ոչ թե Վանական պաշտամունքին:

Արեւելյան եկեղեցիներից միայն Հայ եւ Բյուզանդական եկեղեցիները պահեցին այս արարողության սկզբնական նկարագիրը:

Հայ իրականության մեջ Յուդաբերից կարգի առաջին հիշատակությունը պահպանվել է Հովհան Օձնեցու (է 728) կանոններում եւ «Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ» գրության մեջ: Ըստ Օձնեցու վկայությանց, Յուդաբերից կարգը կատարվում էր կիրակի առավոտյան, հետեւյալ կառուցվածքով.

ա. Երեք սաղմոսներ՝ ԽԳ 26, ԾԳ 4, ՃԽԵ 10,

բ. Խնկարկություն,

գ. Հարության Ավետարանի ընթարցում:

Երկրորդ վկայությունը պահպանված է Ստեփանոս Սյունեցու (է 735) "Մեկնութիւն ժամակարգութեան" աշխատության մեջ: Վերոհիշյալ կետերի վրա այստեղ ավելանում է.

դ. Քարոզ:

Յուդաբերից կարգին անդրադարձող հաջորդ հայ մատենագիրը Խոսրով Անձեւացին է (Ժ դար), որը վերոհիշյալ չորս կետերի վրա ավելացնում է.

ե. Մաղթանք:

Այսօր Յուդաբերից կարգը ունի հետեւյալ պատկերը. ©:

Սաղմոս՝ Երգ Իղաբերից Աւետարանին.
փառաբանություն,
Արի, Տէր, օգնեա՛ մեզ...ԽԳ 27, 24
Թագաւորեցէ Տէր... ճիսԵ 10, 1և2ա:
Ավետարան Հարության.

Եղիցի անուն Տեառն...ճԺԲ 2, 1, 2, 3, եւ

Երգ՝
Ձկնի Իղաբերից Աւետարանին. Փառք յարութեան քոյ.
Կցորդք «Փառք յարութեան» երգի
Աղուհացի Կիրակէից. Չամենայն աւուրս
Քարոզ՝ Ձկնի Իղաբերից Աւետարանին եւ երգոցն. Ջուարճացեալքս...
Աղոթք՝ Ամենակեցոյց.:

կենտրոնական
© Յուղաբերից կարգի մասին տես, Խաժակ Վրդ. Պարսամյան, «Կարգ Իղաբերից Հայաստանայց Եկեղեցւոյ», ԷՋՄԻԱԾԻՆ 1989, ԲևԳ, էջ 78և85, Հ. Վարդան Հացունի, «Պատմութիւն Հայոց Աղօթամատոյցին», ՎենետիկևՍ. Ղազար 1965, էջ 370և374:
կենտրոնական

Սկսվածք՝ Ողորմեա՛ ինձ, Աստուած...
Առնված է Սաղմոսաց գրքից՝ Ծ 1և20: Հանդիսանում է մուտք Ողորմեա շարականների համար:

Շարական Ողորմեա՛
Ողորմեա շարականների հիմնական թեման ապաշխարությունն է: Կարծվում է, որ առաջին Ողորմեա շարականները գրել է Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը:
Ողորմեա շարականներին կապված են.

Քարոզ զկնի Ողորմեային. Երկրպագեմք քեզ,

Մաղթանք.
Տէրունական տօնից. Ողորմած, գթած...
Պահոց. Ողորմութեամբ եւ գթութեամբ...
Տօնից սրբոց. Բարեխօսութեամբ...:

Սկսվածք՝ Օրհնեցէք զՏէր յերկնից...
Այս սկսվածքը նույնպես առնված է Սաղմոսաց գրքից, կազմված է 3 փոքրիկ սաղմոսներից՝ ճիսԸ 1և14, ճիսԹ 1և9, ճԾ 1և6: Հանդիսանում է մուտք Տէր յերկնից շարականների համար:

Շարական Տէր յերկնից:

Փառք ի բարձունս.
Այս օրհներգությունը սկսվում է՝Քրիստոսի Ծննդյան ժամանակ հրեշտակների փառաբանությամբ. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ...» (Ղուկաս): Ավետարանական այս սկսվածքը ճոխացել եւ ամբողջացել է առաջին երեք տիեզերական ժողովներում (Տես՝ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, էջ 635ա):
Օրհներգությունը բաղկացած է երկու մասից: Արեւմտյան Եկեղեցին ունի միայն առաջին մասը, որ երգվում է պատարագի ընթացքում:

Երեքսրբյան օրհներգությունը Հայ Եկեղեցուն օգտագործվում էր արդեն Դվինի Ե ժողովի տարիներին (Օձնեցի, Մատենագրություն, էջ 28):

Ըստ ավանդության, Երեքսրբյանը առաջին անգամ երգել է Հովսեփ Արենաթացին Քրիստոսին խաչափայտից իջեցնելու ժամանակ. «...չէր հնար իջուցանել զմարմինն տեառն ի խաչէն վասն փայլատակմանցն ի խոցուածոյն: Ապա ի բացեայ կացեալ (Հովսեփ Արենաթացին և Ե. վրդ. Պ.) եւ զձեռս համբարձեալ ասէ. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ: Եւ զայս երիցս ասացեալ՝ էջ մարմինն սուրբ ի վերայ բազկացն Յովսեփայ»: (Ստեփանոս եպս. Սիւնեաց, Գիրք Թղթոց, էջ 331, Տե՛ս նաեւ էջ 466և468, Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, էջ):

Ինչպես նշեցինք արդեն, Հայ Եկեղեցին Երեքսրբյան օրհներգությունը երգում է ի դեմ Որդի Աստուծո: Տնօրինական հիշատակությունը փոփոխվում է ըստ տոնի: Ավագ Ուրբաթ ճաշին, սրբոց տոներին, Խաչի եւ Եկեղեցու տոներին եւ պահոց օրերին երգվում է «որ խաչեցար վասն մեր»: Այլ առիթներով «որ խաչեցար վասն մեր»-ի փոխարեն երգվում է.

Աւետեաց, Ծննդեան եւ Ութօրեից. որ յայտնեցար վասն մեր:

Քառասնօրեայ գալստեանն Քրիստոսի. որ եկիր եւ զալոց ես:

Աւագ Ուրբաթու մատնութեան գիշերին. որ մատնեցար վասն մեր:

Աւագ Ուրբաթու երեկոյին եւ Շաբաթու գիշերին. որ թաղեցար վասն մեր:

Ջատկի եւ ամենայն Յարութեան Կիւրակեից. որ յարեար ի մեռելոց:

Համբարձմանն Քրիստոսի. որ համբարձար փառօք առ Հայր:

Գալստեան Հոգւոյն Սրբոյ. որ եկիր եւ հանգեար յառաքեալսն©:

Վարդավառին. որ յայտնեցար ի Թաբոյ լերինն:

Վերափոխման Ս. Աստուածածնի. որ եկիր ի փոխումն մօր քոյ եւ կուսի©©:

ննննննննննննննննննննննննննննննն

© և Նալյան պատրիարքը մի այլ բանածեւ էլ է հիշում, ուղղված Որդի Աստծուն. «Որ առաքեցեր զՀոգիդ Քս (քո՛) սուրբ ի դասս առաքելոց (Վէմ Հաւատոյ, էջ 616):

©© և Տաթևացին հաստատելով մի շարք փոփոխակներ, նշում է. «Արդ՝ այսքան են կարգեալ սուրբ հարքն. եւ որ քան զայս աւելի ասեն որպէս տնօրինեցար, կամ ընծայեցար կամ քո տէրութեամբդ, կամ որ եկիր ի Բեթանիա, կամ ի վերնատունն, սոքա աւելորդք եւ խորթք են, ի տգիտաց ասացեալ» (Գիրք Հարցմանց, էջ 634բ):

նննննննննննննննննննննննննննննն

«Ս. Աստուած»-ին հաջորդում է «Փառաւորեալ» կցորդը, ուղղված Ս. Աստվածածնի, որի հեղինակ է համարվում Թովմաս առաքյալը: Ըստ ավանդության նա այդ երգել է Աստվածածնի թաղման առթիվ:

Մաղթանք՝ Փրկել զմեզ...

Քարոզ՝ եւ եւս... Վասն լսելի...

Օրհնություն՝ Օրհնութիւն եւ փառք...:

ՀԱՍԱՐԱԿ ՕՐԵՐԻՆ (Պահոց եւ սրբոց)

Սկսվածք՝ Օրհնեցէք, մանկունք, զՏէր... (Սաղմոս ճԺԲ 1և9):

Մանկունք շարականի սկսվածքն է:

Մանկունք շարական.

Այս շարականները վերագրվում են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին (1019և1054):

Քարոզ՝ Վասն խաղաղութեան...

Աղոթք՝ Սուրբ ես, Տէր...

Սրբոց տոներին

Սաղմոս՝ Սիրեցի զի լուիցե... Այս փոխը կազմված է 5 սաղմոսներից կատարված քաղվածքներից, ըստ հետեւյալնի.

Սիրեցի զի լուիցե Տէր... ճԺԴ 1և6,
Հաւատացի զոր եւ խօսեցայ... ճԺԵ 1և8,
Օրհնեցէք զՏէր ամենայն ազինք... ճԺԶ 1և2,
Աստուած յանուան քում կեցո զիս... ԾԳ 1և7,
Տուր զօրութիւն ծառայի քո... ՉԵ 15և16:

Երգ՝ Արարչական, գրել է Ս. Ներսես Շնորհալին: Նվիրված է արարչութեան վեց օրերին եւ պատմում է երկուշաբթի օրվանից մինչեւ շաբաթ օրը Տիրոջ արարչագործութեան ընթացքը: Ակրոստիկոս է, բաղկացած 36 տներից՝ Հայոց այբուբենի համաձայն: Վեցական տուն երգվում է շաբաթվա վեց օրերին: Մաղթանք՝ Քրիստոս Աստուած մեր...:

Քարոզ՝ Սուրբ ճգնաւորացն...:

Աղոթք՝ Ի տօնի առաքելոց, եւ մարգարէից, եւ հայրապետաց, եւ վարդապետաց. Որ ընտրեցեր եւ ընկալար...:

Ի տօնի մարտիրոսաց, ճգնաւորաց եւ կուսանաց. Պսակիչ սրբոց, Քրիստոս...:

Պահոց օրերին Սաղմոս՝ Բանից իմոց...Այս փոխը նույնպէս կազմված է 5 սաղմոսներից կատարված քաղվածքներից, ըստ հետեւյալնի.

Բանից իմոց ունկն դիր, Տէր... Ե 1և12,
Լցաք առաւօտու ողորմութեամբ քով... ՉԹ 14և17,
Ի խորոց կարդացի առ քեզ... ՃԽԹ 1և6,
Լսելի արա ինձ... ՃԽԲ 8և14,
Աստուած յանուան քում կեցո զիս... ԾԳ 1և7:

Երգ՝ Արարչական:

Մաղթանք պահոց՝ Խաչ քո եղիցի մեզ ապաւեն...

Քարոզ՝ Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած...

Աղոթք պահոց՝ Օգնեա՛ մեզ, Տէր, օգնեա՛ մեզ...:

Մեծ Պահքին (յաւուրս աղուհացից)

Տէր ամենակալ. Այս աղոթքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասի (18 տուն) հեղինակ համարվում է Հուդայի Մանասե թագավորը (695և641) եւ հիշվում է Մնացորդաց Բ գրքում՝ ԼԳ 18և19: Ս. Գրքի պարականոն գրվածքներից է (Տե՛ս, Վենետիկյան Աստվածաշունչը, 1860թ.): Երկրորդ մասը, որ սկսվում է «Փառք Հօր»-ից (10 տուն) հաստատապէս քրիստոնեական ծագում ունի:

Քարոզ՝ Եկեալքս...

Աղոթք՝ Տէր Աստուած փրկութեան մերոյ...:

Սաղմոս՝ Բանից իմոց...

Երգ՝ Արարչական:

Մաղթանք պահոց՝ Խաչ քո եղիցի մեզ ապաւեն...

Քարոզ՝ Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած...

Աղոթք պահոց՝ Օգնեա՛ մեզ, Տէր, օգնեա՛ մեզ...:

ԵԶՐԱՓՈՎԿՈՒՄ

Քարոզ՝ Յիշեա, Տէր.և Այս քարոզը ժամագրքում համարվում է «Ի Սարկաւագ վարդապետն ասացեալ»: Հովհաննես Սարկավագը (ԺԲ դար), սակայն, չի կարող լինել հեղինակը, քանի որ այն ծանոթ է Հովհան Օձնեցուն (Մատենագրութիւն, էջ 114):

Աղոթք՝ Բարերար եւ բազումողորմ Աստուած.
Հայր մեր:

ԿԻՐԱԿԻ ՕՐԵՐԻՆ (ԵՎ ԱՅԼ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԻՆ)

Սաղմոս՝ Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ...
Ավետարան՝ Բժշկութեան.
Տերունական տոներին Սաղմոսը, Գիրքը եւ Ավետարանը ըստ Տոնացույցի:
Երգ՝ Նորաստեղծեալ. Հեղինակը Ս. Ներսէս Շնորհալին է:
Քարոզ՝ Խնդրեսցուք հաւատով...
Աղոթք՝ Քում ամենագոր...:
Հայր մեր:

Ա Ն Դ Ա Ս Տ Ա Ն

Մեծ տոներին, Առավոտյան ժամերգությունից հետո կատարվում է Անդաստանի կարգ, որը հանդիսավոր մի արարողություն է աշխարհի չորս ծագերի օրհնությամբ.

Օրհնեսցի եւ պահպանեսցի եւ նախախնամեալ պահեսցի արեւելեան կողմն աշխարհիս, եւ Հայրապետութիւն Հայոց.

Օրհնեսցի եւ պահպանեսցի եւ նախախնամեալ պահեսցի արեւմտեան կողմն աշխարհիս, եւ թագաւորութիւնք քրիստոնէից.

Օրհնեսցի եւ պահպանեսցի եւ նախախնամեալ պահեսցի հարաւային կողմն աշխարհիս, երկիրս, անդաստանս եւ պտղաբերութիւն տարույս.

Օրհնեսցի եւ պահպանեսցի եւ նախախնամեալ պահեսցի հիւսիսային կողմն աշխարհիս, վանքս, անապատս, քաղաքս եւ գիւղս եւ բնակեալ ժողովուրդս ի նոսա.:

Անդաստանի կարգը Հայ Եկեղեցու ժխակարգ է մտել Կիլիկյան շրջանում (հավանաբար Կաթողիկ Եկեղեցու ազդեցությամբ): Նախկինում կատարվել է եկեղեցուց դուրս:

3. ԱՐԵՎԱԳԱԼԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Արեւագալի ժամերգությունը կատարվում է արեւածագին՝ "Արեւագալի ժամին", "ի դէմս Հոգւոյն Աստուծոյ": Տնօրինական խորհուրդն է Քրիստոսի Հարությունը եւ Երեւումը աշակերտներին:

Սկզբնական շրջանում Արեւագալի ժամերգությունը մաս է կազմել առավոտյան ժամերգությանը, ինչպէս կարելի է եզրակացնել Ս. Հովհան Օձնեցու (Է728) հետեւյալ հանձնարարականից. "իդ. Իսկ կիւակէին աւուր առաւօտինքն՝ այսգունի խորհրդով յօրհնեալ բերէ զկարգն իւր: Ջկնի Հարցինն՝ Մեծացուսցէ ասել... զկնի Փառք ի բարձանցն... Եւ զկնի ամենեցուն զԱրեւագալին նուագել սաղմոս, զոր Եղիցի անուն տեառն ասել սկսեալ են ի ժամանակացն Եզրի կաթողիկոսի" (կանոն իդ, էջ 40և42): Այս վկայությունից կարելի է եզրակացնել նաեւ, որ Եզր կաթողիկոսի (Է641) օրվանից կիրակի օրերին, առավոտյան ժամերգության վերջում սովորություն է դարձել "նուագել" "Եղիցի անուն տեառն" սաղմոսը՝ Արեւագալի սաղմոս (Է735), նշելով որ մարդ "սհիւ սթափեալ աղօթէ ի ժամուս յայսմիկ" (Ա 493): Խոսքով Անձնեացին (Ժ դար) արդեն գրեց Արեւագալի ժամերգության մեկնությունը: Հ. Վ. Հացունին, կատարելով բանասիրական փնտրտուքներ, կազմել է Արեւագալի ժամերգության սկզբնական հետեւյալ կարգը (Ը դար).

Սաղմ.և Եղիցի անուն Տեառն
Կանոն.և Իբրեւ զի

Օրին.և Ի գիշերաց
Քարոզ.և Յարեւելից
Աղօթք.և Յարեւելից
Սաղմ.և Աստուած, Աստուած իմ
Սաղմ.և Տէր հովուեսցէ

Օրինութիւն ժողովրդեան: (Պատմութիւն Հայոց աղօթամատոյցին, էջ 218):

Արեւագալի ժամերգութիւնը ճոխացվել է 12-րդ դարում, Ս. Ներսէս Շնորհալու գրած երգերով:
Կարծվում է, որ այդ երգերով Շնորհալին նպատակ է ունեցել նաեւ սիրաշահել Հայ Եկեղեցու գիրկը վե-
րադառնալու պատրաստ արեւորդիներին՝ արեւի պաշտամունքը շեշտող հայ աղանդավորներին:

Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի, այսօրվա Արեւագալի ժամերգութիւնը կարելի է բաժանել չորս
մասի.

Հայր մեր,
ա. Սաղմ. Եղիցի անուն Տեառն (ՀԱ 18և20),
Երգ արեւագալին. Յարեւելից մինչ ի մուտս,
Յորդորակ. Յարեւելից յարեւմուտս,
Քարոզ. Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու,
Աղօթք. Յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու,
Աստուած մշտնջենաւոր:
բ. Սաղմ. Աղաղակեցէք (ՂԹ 1և6),
Երգ. ճգնաւորք Աստուծոյ,
Յորդորակ. ճգնաւորք ճշմարիտք,
Մաղթանք. Աղաչեմք,
Քարոզ. Սուրբ ճգնաւորօքն,
Աղօթք. Սուրբ ես, Տէր, եւ ի սուրբս հանգուցեալ,
Յիշեա՛, Տէր, զպաշտօնեայս քո,
Բարերար եւ բազումողորմ Աստուած:
գ. Սաղմ. Աստուած, Աստուած իմ (ԿԲ 1և11),
Լուր, Աստուած, աղօթից իմոց (ԿԳ 1և11),
Երգ. Լոյս, արարիչ լուսոյ,
Յորդորակ. Անեղանելիդ Աստուած,
Մաղթանք. Լուսովդ քո, Քրիստոս,
Քարոզ. Փառաւորեսցուք զամենակալն Աստուած,
Աղօթք. Չառաւօտու աղօթս:
դ. Սաղմ. Տէր հովուեսցէ զիս (ԻԲ 1և8),
Յոյց ինձ ճանապարհ (ՃԽԲ 8և12),
Աստուած մեր ապաւէն (ԽԵ 1և11),
Աստուած՝ յօգնել ինձ նայեաց (ԿԹ 1և6),
Տուր զօրութիւն ծառայի քո (ԾԵ 16և17),
Երգ. ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն,
Յորդորակ. ճանապարհ բարի Քրիստոս,
Մաղթանք. Տէր, ուղղեա զգնացս մեր
Քարոզ. Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած,
Աղօթք. Առաջնորդ կենաց եւ պարգեւիչ
Աղօթք (Աւուրց պահոց, յորս տօն ոչ լինի). Օրհնեալ ես:
Հայր մեր:

Այսօր Հայաստանում այս ժամերգությունը կատարվում է Մեծ պահոց շրջանին. չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերին հանդիսավոր, մյուս օրերին՝ պարզ: Ամերիկայում, Հունաստանում եւ այլուր այն կատարվում է Մեծ Պահքի կիրակի օրերին, պատարագից հետո, կամ պատարագի փոխարեն:

Ժամերգության իմաստը լույսի փառաբանումն է, իսկ խորհուրդը՝ մեր հոգիների լուսավորումը: Ծագող արեգակի հետ միատեղ մեր հոգին ունի տենչը եւ ծարավը իմանալի արեգակի, տենչը եւ ծարավը նրա լույսով լուսավորվելու եւ անսայթաթ քայլելու ճշմարիտ ճանապարհով, հասնելու համար հավիտենական կյանքի երջանիկ հանգրվանին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Ձապեն Ծ. Վ. Արզումանյան, Արեւագալի ժամերգությունը, "ԷՋՄԻԱԾԻՆ" 1984, էջ 42և43:

4. ԵՐՐՈՐԴ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Այս ժամերգությունը հնում կատարվում էր ամեն օր, առավոտյան ժամը 9ևի մոտ:

Ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդող Վեցերորդ ժամի եւ Իններորդ ժամի ժամերգությունները ապաշխարության հատուկ իմաստներով լի արարողություններ են, որոնց հիմնական գաղափարը ամփոփված է "Ողորմեա ինձ Աստուած" սաղմոսի մեջ: Հաճախ այս երեք ժամերգությունները կոչվում են "երեք ողորմեա"ներ (ժամագիրք, Նոր Ջուղայ 1642, էջ 32):

Այս երեք ժամերգությունները Ե դարում արդեն գործածության մեջ են եղել, ճոխացվել են 12ևրդ դարում, Ս. Ներսես Շնորհալու երգերով:

Երրորդ ժամի ժամերգությունը ուղղված է "ի դէմս իջման Հոգւոյն Սրբոյ եւ ի դէմս նախամօրն ճաշակման, եւ ազատութեանն Քրիստոսի". այսինքն՝ տնօրինական խորհուրդն է նախամոր ճաշակումը արգելյալ պտղից եւ Քրիստոսով ազատումը դատապարտումից:

Ս. Հովհան Ծծնեցին Երրորդ ժամին ժամերգություն կարգելու հիմք է համարում Մարկոս Ավետարանչի այն վկայությունը, թե Քրիստոս երրորդ ժամին է խաչ հանվել(ԺԵ 25). "Երրորդ ժամու աղօթից խորհուրդս ի վեր է քան մեր կարողութիւնս, եւ միայն նոցա յայտնի է, որոց Սուրբ Հոգւոյն շնորհքն յայտնեն զծածկեալ զխորհուրդն: Բայց ինձ այսպէս թուի, եթէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի կրիցն եւ ի ներգործութեանցն կարգեալ, զոր կատարեաց յայսմ ժամու ի կենարար չարչարանս իւր, յասել երանելոյն Մարկոսի եթէ «էր ժամ երրորդ, եւ հանին զնա ի խաչ»" (Ծծնեցի, Մատ. էջ 96, հմմտ. Ստ. Սյունեցի, "Արարատ", 1915, էջ 494): Ըստ Ծծնեցու Քրիստոս խաչ է բարձրացել այդ ժամին "քանզի յայնմ ժամու գերեալ լինի նախաստեղծն ի բանսարկուէն տրփական կերակրօքն ի ծառոյն մահաբեր եւ ի չար խորհուրդն" (Անդ):

Ստորեւ ներկայացնում ենք Երրորդ ժամի ժամերգության արարողության կարգը.

Հայր մեր,

Սաղմոս. Ողորմեա ինձ Աստուած (Ծ 2և21),

Երգ. Օրհնենք զքեզ,

Մաղթանք. Յամենայն ժամու,

Քարոզ Մեծի Պահոցն Ի Յովհաննու Մանդակունւոյ ասացեալ. Միաբան ամենեքեան գոհացարուք, Աղոթք. Որ ի քրովբեական,

Որ էիր յառաջ քան գյաւիտեանս,

Սաղմոս. Տէր Աստուած օրհնեալ,

Քարոզ. Խնդրեսցուք հաւատով,

Աղոթք. Առաջնորդեա՛ մեզ,
Յիշեա՛, Տէր, զպաշտօնեայս քո,
Բարերար եւ բազումողորմ Աստուած,
Սաղմոս. Տէր հովուեսցէ զիս (ԻԲ 2և6),
Ցոյց ինձ ճանապարհ (ՃԽԲ 8և12)
Քարոզ. Գոհաբանելով աղաչեսցուք,
Աղոթք. Խաղաղութեամբ քով, Հոգիդ սուրբ,
Հայր մեր:

5. ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Հնուն այս ժամերգությունը նույնպես կատարվում էր ամեն օր, մեր ժամով ուղիղ կեսօրին:
Ուղղված "ի դէմս Հօր Աստուծոյ եւ ի դէմս չարչարանաց եւ խաչելութեան Որդւոյն Աստուծոյ". տնօ-
րինական խորհուրդը Քրիստոսի չարչարանաց եւ խաչելության հիշատակն է:

Ս. Հովհան Օձնեցին այս ժամերգության խորհուրդը բացատրում է հետևյալ բառերով. "Իսկ Վեցե-
րորդ ժամուն կարգեալ աղօթքն, որով յայտնի է ի նմին ժամու անցանել ընդ սահման պատուիրանացն, եւ
ճաշակել ի պատրանաց պտղոյն, եւ ի նմին ժամու փոխանակ նորա քաղցր ճաշակմանն մեղացն, ճաշա-
կեաց Քրիստոս զբացախն ընդ դեղի խառնեալ, ի բժշկութիւն պտղոյն դառնութեան" (Ամդ, էջ 94և95):
Ստորեւ ներկայացնում ենք Վեցերորդ ժամի ժամերգության արարողության կարգը.

Հայր մեր,
Սաղմոս. Ողորմեա ինձ Աստուած (Ծ 2և21),
Երգ. Խաւարեցաւ լոյսն արեւուն,
Մաղթանք. Յամենայն ժամու,
Քարոզ Մեծի Պահոցն. Արթուն մտօք,
Աղոթք. Ձգեցո մեզ,
Երկնային խաղաղութամբդ քով,
Սաղմոս. Տէր մի՛ յիշեր զմեղս մեր զառաջինս,
Քարոզ. Վասն հիւանդաց,
Աղոթք. Փարատեա՛ զցաւս,
Յիշեա՛, Տէր, զպաշտօնեայս քո,
Բարերար եւ բազումողորմ Աստուած,
Սաղմոս. Երանի որ խորհի զաղքատն (Խ 2և5),
Որ բնակեալն է յօգնութիւն (Ղ 1և16)
Քարոզ. Խնդրեսցուք հաւատով,
Աղոթք. Հայր գթութեանց,
Հայր մեր:

6. ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Հնուն այս ժամերգությունը կատարվում էր ամեն օր, մեր ժամով ժամը 3ևին:
Ուղղված "ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ, Այլ եւ ի դէմս մահուանն եւ բանական հոգւոյն աւանդմանն".
տնօրինական խորհուրդը Քրիստոսի մահվան, նրա հոգու ավանդման հիշատակն է:
Ահա թե ինչպես է մեկնում Ս. Հովհան Օձնեցին այս ժամերգության խորհուրդը. "Իսկ յիններորդ
ժամուն կարգեալ զաղօթսն, այս վասն անդարձ խոստոսանութեան մեղանացն Ադամայ, յորում ժամու դա-

տապարտեալ ելաւ ի դրախտէն, եւ ի նմին ժամու աղաղակաւ աւանդեաց զոգին փրկիչն աշխարհաց, եւ զԱդամ եհան ի դժոխոց" (Անդ, էջ 95):

Ստորեւ ներկայացնում ենք Իններորդ ժամի ժամերգության արարողության կարգը.

Հայր մեր,

Սաղմոս. Ողորմեա ինձ Աստուած (Ծ 2և21),

Երգ. Չարչարակցեալ քեզ տիւ լուսոյ,

Մաղթանք. Յանենայն ժամու,

Քարոզ Մեծի Պահոցն. Սուրբ սրտիւ,

Աղոթք. Տէր գօրութեանց,

Բազումողորմ Աստուած,

Սաղմոս. Տէր մի՛ նատներ զմեզ իսպառ,

Երգ Տեառն Ներսեսի. Նահապետին Աբրահամու,

Աղոթք. Անկեալ առաջի քո,

Յիշեա՛, Տէր, զպաշտօնեայս քո,

Բարերար եւ բազումողորմ Աստուած,

Սաղմոս. Սիրեցի զի լուիցէ Տէր (ճԺԴ 1և9),

Հաւատացի զոր եւ խօսեցայ (ճԺԵ 10և19)

Օրհնեցէ՛ք զՏէր, ամենայն ազինք (ճԺԶ 1և2),

Շարականք Հանգստեան Տէրունեաց եւ Մարտիրոսաց ըստ ութ ձայնից,

Մաղթանք. Հոգւոցն հանգուցելոց,

Քարոզ. Վասն հանգուցեալ հոգւոցն,

Աղոթք. Քրիստոս Որդի Աստուծոյ,

Հայր մեր:

Ճաշու երեք ժամերգությունները այսօր կատարվում են միասին,

Հայաստանում Մեծ Պահոց օրերին,

Սփյուռքի որոշ գաղութներում՝ կիրակի օրերին, ս. պատարագից առաջ:

Թեև վանքերում եւ անապատներում վերոհիշյալ երեք ժամերգությունները միշտ կատարվել են առանձինևառանձին, քաղաքային եկեղեցիներում հաճախ պաշտվել են միասին: Ս. Ներսես Շնորհալին իր "ժամատեղեաց Խրատ"ում քելադրում է. "Իսկ թէ գերեք ողորմեան միում ժամանակի ոչ ասես, այլ յերիս ժամանակս ասես, ըստ անապատաւոր սուրբ հարցն, որ ի Մաքենիս եւ ի Թեղենիս էին, այսինքն, յերրորդ ժամն, ի Վեցերորդ ժամն, ի յիններորդ ժամն, այսպէս է արարողութիւնն" (ժամագիրք, Նոր Ջուղայ 1642, էջ 32):

7. ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Գլխավոր եւ ներկա առօրյայի ժամերգություն է: Կատարվում է մայրամուտից առաջ, Իններորդ ժամու ժամերգությունից հետո երկարող ժամանակամիջոցին, երեկոյի ժամուն, ըստ ժամագրքի բացատրության: Ուղղված ի դեմս Որդվոյն Աստուծո: Տնօրինական հիշատակն է Քրիստոսի խաչից իջեցվելը եւ պատանքով գերեզման դրվելը, ուրիշ խոսքով թաղումը:

Այս ժամերգության մեջ տիրապետող գլխավոր գաղափարը եւ նրան հետեւող կենտրոնական զգացումը, մարդու աշխատանքի տակ ճնշված եւ օրվա ալեկոծություններից խռովված հոգու խաղաղության կարոտն է, որի արտահայտությունը գտնում ենք "Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած" քարոզում:

Գիշերվա սեմին հավատացյալը խաղաղության կարոտով լցված խնդրում է Աստուծուց, որ հասնող գիշերը լինի իր համար հանդարտություն եւ ոչ միայն իրեն գիշեր ժամուն, այլ բոլոր մարդկության եւ

կյանքի բոլոր ժամերին անբողջ աշխարհում: Բայց այդ խաղաղությունը ինքնին չի ծնվի: Եվ բխում է քրիստոնեական բարոյականից, այսինքն՝ քրիստոնյա կյանքի ակունքից, հավատքի, հույսի եւ սիրո աղբյուրից: Այս գաղափարը տիրապետում է նույն այդ քարոզի հաջորդ աղոթքի "Լուր ծայնից մերոց" կի տողերում: Այս հարուստ բովանդակության եւ մանավանդ սքանչելի կարգավորության պատճառով երեկոյան ժամերգությունը իր մեջ ունի պարզ եւ հակիրճ, գրավիչ եւ առինքնող մի զորություն, որին ենթարկվում է գիտակից յուրաքանչյուր հավատացյալ:

6. Խաղաղական ժամերգություն

Նախավերջին ժամերգությունն է խաղաղականը. ուղղված ի դեմս Հոգվույն Աստուծո: Կատարվում է մայրամուտից հետո՝ քնելուց առաջ: Ժամագրքում իբրեւ տնօրինական խորհուրդ արձանագրվել է Քրիստոսի թաղումը. "Իջումն ի դժոխս" եւ ազատագրումը հոգիների եւ խաղաղեցումը նրանց տառապանքների:

Արարողության գլխավոր մասերն են՝ երկար սաղմոսներ, աղոթքներ եւ հոգեւոր երգեր: Այս բոլորի խորքում իբրեւ զգացական եւ իմացական աշխարհի գիշերային անորոշ վտանգների եւ փորձության առաջ գտնվող ամենօրյա մեղքերով ժանրաբեռնված մարդու հոգեվիճակը, որը ձգտում է խաղաղություն եւ անդորրություն: Այս գիշերային արհավիրքների "սատանայական ու դիվական խռովությանց", "ընդդիմամարտ եւ աներեւույթ գազան" կի դիմաց Աստուծո հովանավորության, հրեշտակների պահպանության տենչը, որը արթնացնում է մարդու մեջ հետեւյալ սքանչելի մտածումը, մարմին առած սաղմոսերգուի բառերից "Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ ես յունմէ երկեայց, Տէր ապաւեն կենաց իմոյ ես յունմէ դողացայց": Գիշերը իբրեւ խավար ժամանակ երկյուղալից հանգամանք ուներ քրիստոնյաների համար: Նրանք մտածում էին, որ խավարի իշխանը, բանսարկուն, չարը, սատանան իր ավերիչ գործը կատարում է այդ խավարում: Այս իսկ պատճառով քրիստոնյա մարդու պարտականությունն է խնդրել Աստուծո օգնությունը, հրեշտակների հսկողությունը իր վրա՝ քնած ժամանակ:

7. Հանգստյան ժամերգություն

"Հասարակաց աղոթից ժամեգութեանց" շարքից վերջինն է Հանգստյան ժամերգությունը՝ ուղղված ի դեմս Հոր Աստուծո: Իբրեւ տնօրինական խորհուրդ գտնում ենք հետեւյալ բացատրությունը. "Ձի պահպանողական աջով Միածնի պահեսցի զմեզ ի խաւարային գիշերիս":

Կարծվում է, որ առաջներում այս ժամերգությունը շարունակումն է լրացումն է եղել խաղաղականի, որովհետեւ տարբեր խորհուրդ եւ տարբեր իմաստ չունի այն խաղաղականից: Պատմականորեն եւս վերջինն է այս ժամերգությունը, որը սկզբնապես եղել է առտնին աղոթք:

Ասորի Հակոբիկյան, Հնդիկ Մալաբար, Ղպտի (Եգիպտոսում) եւ Եթովպիայի եկեղեցիների հետ բաժանվելով Բյուզանդական կայսրության եւ Հռոմի եկեղեցական Աթոռներից, Հայ եկեղեցին ապրեց ինքնամփոփ եւ ինքնուրույն կյանքով ու զարգացումով: Բնական է, որ նման պայմաններում առաջանային նաեւ կանոնական եւ ծիսական տարբերություններ Հայ եւ Օրթոդոքս եկեղեցիների միջեւ, որոնցից ներկայացնում ենք նրանք, որոնք դարերի ընթացքում վիճաբանությունների առարկա են եղել եկեղեցիների միջեւ միութենական փորձերի ընթացքում:

1. Քրիստոսի Ծննդյան տոնը Հունվարի 6-ին տոնելու սովորությունը

Հնուց ի վեր Հայ եկեղեցին Քրիստոսի Ծննդյան տոնը նշել է հունվարի 6-ին, Քրիստոսի Մկրտության տոնի հետ միասին, մինչ մյուս եկեղեցիները այն տոնում են դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտությունը՝

հունվարի 6կին:(թե 7կին): Դեռ վաղ միջնադարից սկսած այս տարբերությունը տեղիք է տվել բազմաթիվ վիճաբանությունների հայ եւ օտար (հույն, ասորի, վրացի եւ այլն) եկեղեցիների աստվածաբանների միջեւ:

Գ դարի վերջերից հունվարի 6կին տոնվում էր «Հայտնություն» Ռեբեկեղջկջ), կամ «Աստվածահայտնություն» (Ճբըեղջկջ) տոնը, որը իր մեջ ընդգրկում էր Քրիստոսի թե՛ Ծննդյան եւ թե՛ Մկրտության հիշատակները:

Տոնակատարությունը սկսվում էր հունվարի 5կի երեկոյան եւ շարունակվում կեսգիշերից հետո: Երեկոյան կատարվում էր ջրի սրբազործումը, որի մեջ ողջ գիշեր մկրտվում էին նախորդ տարվա ընթացքում քրիստոնեական վարդապետությամբ սնված երեխաները: Հիմնական տոնակատարությունը կատարվում էր հունվարի 6կին (ԹԱ խխ, խծծ):

Հռոմում, 336 թ. սկսած, Քրիստոսի Ծննդյան տոնը սկսում է կատարվել առանձին, դեկտեմբերի 25կին: Այդ օրը հեթանոսները տոնում էին Անպարտելի Արեւի տոնը (Լջմջիկվ Վրիկվ Կլցկչմկ) այսինքն լույսի հաղթանակը խավարի նկատմամբ, ցերեկի երկարումը գիշերվա նկատմամբ: Հեթանոսական այս տոնին Հռոմի քրիստոնյաները հակադրեցին Ճշմարիտ Լույսի, Արդարության Արեւի՝ Քրիստոսի Ծննդյան տոնը: Քրիստոսի Ծնունդը դեկտեմբերի 25կին տոնելու Հռոմի եկեղեցու նախածեռնությունը նախ տարածվեց Արեւմուտքում, իսկ ապա անցավ Արեւելք՝ 376թ. Անտիոքում (ԹԱ շր.խռխ), 433թ. Ալեքսանդրիայում (ԹԱ յյ.օշխխ), 549թ. Երուսաղեմում եւ այլն (ԹԱ դղ.օրյ):

Հայ եկեղեցին, սակայն, պահպանել է հնավանդ սովորությանը:

2. Տեառնընդառաջի տոնը փետրվարի 14կին տոնելու սովորությունը

Տեառնընդառաջը, իբրեւ տերունական տոն, կատարվել է Երուսաղեմում ԿՑ դարից սկսած, իսկ Ց դարում այն տոնվել է նաեւ Ասորիքում եւ Եգիպտոսում, միշտ փետրվարի 14կին, այսինքն Քրիստոսի Ծննդյան տոնից՝ հունվարի 6կից, 40 օր հետո:

Հուստինոս Ա կայսրը (518և527) Տեառնընդառաջի տոնը ներմուծում է Կ. Պոլիս եւ փետրվարի 14կից փոխադրում փետրվարի 2ևը, միաժամանակ հաստատելով այն իբրեւ տերունական տոն, քանի որ մինչ այդ շատ վայրերում չէր դասվում տերունական տոների շարքին: Իսկ Հուստինիանոս կայսրը (527և565) հրամայում է այն տոնել ողջ կայսրության մեջ, փետրվարի 2ևին՝ դեկտեմբերի 25կից 40 օր հետո:

Եվ քանի որ Հայ եկեղեցին Քրիստոսի Ծնունդը տոնում է հունվարի 6կին, ապա Տեառնընդառաջի տոնն էլ շարունակում է տոնել 40 օր հետո, փետրվարի 14կին:

3. Ավետման տոնը ապրիլի 6կին (7կին) տոնելու սովորությունը

Օրթոդոքս եւ Կաթոլիկ եկեղեցիները այս տոնը տոնում են մարտի 25կին, Քրիստոսի Ծննդյան տոնից 9 ամիս առաջ: Ապրիլի 6կին տոնելու Հայ եկեղեցու սովորությունը նույնպես հնավանդ է, կապված Ծննդյան տոնը հունվարի 6կին տոնելու հետ:

4. Հաղորդության Ս. Բաժակի ընծաների հարցը

Հաղորդության Ս. Բաժակի մեջ Հայ եկեղեցին օգտագործում է անապակ գինի եւ անխմոր՝ բաղարջ հաց, մինչ Օրթոդոքս եկեղեցին օգտագործում է թթխմոր հաց եւ գինու հետ խառնում տաք ջուր: Կաթոլիկ եկեղեցին նույնպես գինու հետ ջուր է խառնում, սակայն նշխարը պատրաստում է բաղարջ՝ առանց թթխմորի, հացից: Քաղկեդոնական վիճաբանությունների ժամանակ հույները բաղարջ հացը դիտում էին իբրեւ Քրիստոսի մեջ միայն Աստվածային բնության ընդունում, եւ Հայոց կողմից թթխմորի մերժումը համարում մերժում Քրիստոսի մարդկային բնության: Իրականում Հայ եկեղեցին բաղարջ հաց է օգտագործում հետեւելով առաքելական հնավանդ սովորությանը: Հրեական Պասեքի ժամանակ սեղանի վրա մի-

այն բաղադրը հաց էր դրվում: Հետևաբար եւ Քրիստոս Վերջին ընթրիքի ժամանակ բաղադրը հաց վերցրեց, օրհնեց, գոհացավ եւ տվեց իր աշակերտներին՝ ասելով. «Առէ՛ք, կերէ՛ք, այս է մարմին իմ»:

Այնուհետեւ Քրիստոս վերցրեց անարատ գինով Ս. բաժակը, օրհնեց, գոհացավ եւ բաժանեց իր աշակերտներին՝ ասելով. «Արբէ՛ք ի սմանէ ամենեքեան, այս է արիւն իմ Նորոյ Ուխտի»:

Բ դարում Հռոմի Աղեքսանդր (105և115) եպիսկոպոսը սկսեց Հաղորդության գինու հետ ջուր խառնել, պատճառաբանելով, թե Խաչի վրա Քրիստոսի կողից արյուն եւ ջուր բխեց: Հակառակ բազմաթիվ ընդդիմությունների, այս նորամուծությունը որդեգրվեց ինչպես Հռոմում, այնպես էլ Բյուզանդիայում:

Հայ Եկեղեցին, սակայն, անաղարտ պահեց առաքելական սովորությունը, բացատրելով, որ Քրիստոսի կողից բխած ջուրը ոչ մի կապ չունի Հաղորդության բաժակի հետ, այլ այն Մկրտության խորհրդանշան է, իսկ արյունը՝ Հաղորդության: Երբ Քրիստոս Վերջին ընթրիքի ժամանակ հաստատեց Հաղորդության խորհուրդը, օգտագործեց անապակ գինի:

5. «Ս. Աստուած» երգի մեջ «Որ խաչեցար» բառերի հավելման հարցը

6. Սրբապատկերների նկատմամբ Հայ Եկեղեցու վերաբերմունքը

Դ դարից սկսած Հայ Եկեղեցու վարդապետները բազմիցս մեղադրել են բյուզանդացիներին չափազանցված պատկերապաշտության մեջ: Իրենց հերթին՝ բյուզանդացի վարդապետները մեղադրել են հայերին պատկերամարտության մեջ:

Պատմաբանասիրական վկայություններն ու մեզ հասած մշակութային կոթողների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Ց դարից Հայ Եկեղեցում սրբապատկերները լայն կիրառություն են ունեցել ինչպես առանձին պատկերներով, այնպես էլ որմնանկարչության, խճանկարչության, քանդակագործության եւ մանրանկարչության մեջ:

ԿԴևԴԿԿ դարերում տարբեր վայրերում գոյություն են ունեցել պաշտամունքային նշանակություն ունեցող սրբապատկերներ, ինչպես օրինակ Հավուց Թառի Ամենափրկիչը (Դ դ. փայտե փորագրություն), Վարագա վանքի (972 թ.), Անավարզի Ս. Ջորավորաց Եկեղեցու (1104 թ.), Տարսնի կաթողիկե Եկեղեցու (1197 թ.) Ս. Աստվածածնի պատկերները եւ այլն:

ՑԿևՑԿԿԿ դարերում Հայ Եկեղեցու առաջնորդները պայքարել են Հայաստանում ծայր առած աղանդավորների պատկերամարտական տրամադրություննի դեմ:

Ը դարից սկսած Հայ Եկեղեցում գոյություն է ունեցել նաեւ սրբապատկերների օծման կարգ:

Սրբապատկերների նկատմամբ ցուցաբերած այս դրական վերաբերմունքին զուգահեռ Դ դարում Հայ Եկեղեցու ծոցում երեւան են գալիս նաեւ պատկերամարտական տրամադրություններ: Այդ շրջանի մի շարք հակաբաղկեղծական երկերում մերժվում է բյուզանդացիների պատկերապաշտությունը:

969 թ.կին Ամիում գումարված եկեղեցական ժողովը գահընկեց է հռչակում Հայոց Վահան Ա կաթողիկոսին, այն պատճառաբանությամբ, թե նա օտարադավան պատկերներ է ներմուծել Հայոց եկեղեցիներից ներս, կարգադրել Հայոց Եկեղեցիների Ս. Սեղանների վրա դրված խաչը փոխարինել սրբապատկերով եւ առանց սրբապատկերի Ս. Պատարագ չմատուցել:

Կարծում ենք այս հարցում դեր են խաղացել երկու կարեւոր գործոններ.

Առաջինը արաբական տիրապետությունն է (ՑԿԿԿևԿԴ դարեր), երբ Հայաստանում մահմեդական սկզբունքների թելադրանքով արգելված էին մարդակերպ պատկերներ: 716 թվականին Եզիզ Բ խալիֆայի հրամանով Հայաստանում ոչնչացվում են բոլոր սրբապատկերները, հայկական պատկերագրությունը փոխակերպվում է զարդարվեստով: Երկրորդ, 843 թվականին Բյուզանդիայում ուղղափառության հաղթանակով Հայ Եկեղեցական շրջանակների համար «պատկերապաշտությունը» դարձավ Բյուզանդական եկեղեցու հատկանիշ: Պատկերամարտական տրամադրությունները իշխել են հատկապես Շիրակում, որն անմիջապես սահմանակից էր Բյուզանդական կայսրությանը: Մինչդեռ Բյուզանդական սահմաններից հեռու ընկած Վասպուրականում եւ Սյունիքում սրբապատկերները լայն գործածություն ունեին:

Վերոհիշյալ պատկերամարտական դիրքորոշումը սկսվում է փոխվել ԴԿ ժարում, իսկ ԴԿԿ դարում արդեն ճշտվում է Հայ Եկեղեցու վերջնական դիրքը. «Նրանք, ովքեր արհամարհում են սրբապատկերները, արհամարհում են ոչ թե նյութը, այլ նրանց, ովքեր որ պատկերված են: Սրբերի պատկերներին հավատացյալները պետք է հարգանք մատուցեն, որովհետև սրբերը Աստուծո միջնորդն են: Երկրպագությունը տրվելու է միայն Աստծուն՝ սրբերի ձեռքով, որովհետև պետք է երկրպագվի միայն արարչի պատկերը» (Ս. Ներսես Շնորհալի):

Այսօր Հայ Եկեղեցիներում սրբապատկերները, բացի Ս. Սեղանից, թեև անհրաժեշտ չեն, սակայն ընդունելի են: Սրբապատկերները, եկեղեցում օգտագործելուց առաջ, պետք է անպայման օծվեն Ս. Մեռնով:

7. Մատաղի սովորությունը

Հայ Եկեղեցու պաշտամունքային կարելոր առանձնահատկություններից մեկն է մատաղի սովորությունը, որի հիմնական իմաստը զոհաբերությունն է. Աստծուն նվեր մատուցելը եւ աղքատներին ողորմություն անելը: Մատաղի արարողությունը, որ հատուկ է միայն Հայ Եկեղեցուն, գոյություն է ունեցել դեռ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ: Հնուց ի վեր Հայ Եկեղեցում սովորություն է եղել բոլոր մեծ տոներին, սրբերի հիշատակներին, Ս. Խաչ կամ Ս. Սեղան հաստատելու առիթներով, կիրակի օրերին եւ այլ առիթներով Ս. պատարագից հետո մատաղ անել, որպեսզի հավատացյալները Ս. Հաղորդությամբ Քրիստոսի մարմինն ու արյունը ճաշակելուց հետո անմիջապես անսուրբ կերակուր չընդունեն, այլ նախ մատաղի օրհնված միս ուտեն եւ ապա այլ կերակուրներ:

Մատաղը արվում է տարբեր նպատակների համար, ինչպես օրհնակ.

ա. Որեւէ փորձանքից ազատվելու կամ հաջողության հասնելու առթիվ Աստծուն գոհություն մատուցելու համար:

բ. Իբրեւ բարեխոսություն՝ ննջեցյալների հոգիների հանգստության համար:

գ. Աստծուց փրկություն եւ մեղքերի թողություն հայցելու համար եւ այլն:

Մատաղը երկու նյութ ունի՝ կենդանին եւ աղը:

Կենդանին կարող է լինել արջառ, ոչխար, արջուր, աղավնի եւ այլն: Այսօր ընդունված է մատաղ անել արու կենդանիներ, թեև հնում ընդունելի է եղել նաեւ էգի զոհաբերումը: Քանի որ մատաղը Աստծուն մատուցվող նվեր է, ապա պետք է որ Աբելի, Նոյի, Աբրահամի եւ մյուս նահապետների հետեւողությամբ ամենաընտիրը եւ ամենագերը զոհել: Խեղանդամված, արատավոր կենդանին չի կարելի մատաղ անել: Մատաղի միսը չի կարելի պահել տանը իբրեւ ուտելիք, այլ նույն օրը պետք է սպառել: Արջառ զենելու դեպքում պետք է 40 ընտանիքի բաժանել կենդանու մսից, եփելուց հետո, ոչխարի դեպքում՝ 7 ընտանիքի, արջուրի՝ 3: Աղավնու պարագային նախընտրելի է ոչ թե մորթել, այլ բաց թողնել:

Եթե մատաղը օրհնվում եւ մորթվում է վանքում, ապա, ըստ հնագույն կանոնների, մորթին եւ մի թեւը պիտի նվիրել վանքին:

Մատաղի երկրորդ նյութը, ինչպես նշեցինք, աղն է: Մատաղի աղը պետք է օրհնել: Այդ օրհնությունը կատարվում է մատաղը կուռքերին մատուցած զոհերից տարբերակելու համար: Աղը խորհրդանշում է առաքյալներին, ըստ Քրիստոսի խոսքի. «Դուք եք աղն երկրի» (Մատթ. Ե 13), իսկ անբան կենդանիները խորհրդանշում են հեթանոսներին: Եվ ինչպես որ առաքյալների խոսքերը սրբում են մեզ, այնպես էլ աղը սրբում է անասունին:

Մատաղի պատրաստման եղանակը այսօր միսը միայն օրհնված աղով եւ ջրով խաշելն է, մինչ հնում, ինչպես վկայում է Ս. Գրիգոր Տաթևացին, այն ողջակիզել են. «ի հուր խորովեալ» (Էջ 657): Այս ձեւը նմանվում է այսօր հույների մոտ պահպանված զատկական գառի ողջակիզման ձեւին:

Պատմության ընթացքում, ինչպես նաեւ այսօր, օտար եկեղեցականներն ու հայ աղանդավորներն (ինչպես օրհնակ՝ թոնդրակեցիները) ու այսօրվա բողոքականները մեղադրում են մեզ մատաղի հարցում, համարելով այն հրեական սովորություն, հեթանոսական զոհ, բարբարոսություն եւ այլն: Հայոց մատաղի

սովորությունը ազգային, խորապես մարդասիրական եւ քրիստոնեական մի երեւոյթ է, որ հնարավորութիւն է տալիս հավատացյալին հաղորդակցվելու Աստուծո հետ, օգնելու իր նմաններին, ցուցաբերելու զոհողութեան ոգի եւ այլն: Եվ ինչպէս Ս. Գրիգոր Տաթևացին է ասում. այլաբանորեն «մատաղն ստուէր եւ օրինակ է ճշմարիտ պատարագին Քրիստոսի» (էջ 657): Մատաղի հիմքերը բարձրանում, հասնում են Աբելի, Նոյի, Աբրահամի, Իսահակի, Չակոբի, Մովսէսի եւ մյուս նահապետների մատուցած ու օրինադրած զոհերին: Նույն Ինքը՝ Չիսուս Քրիստոս, Վերջին Ընթրիքի ժամանակ ճաշակեց զատկական գառից, որ մատաղի մի սովորությունն էր, օրինադրված Մովսէս մարգարեի կողմից:

8. Առաջավորաց Պահքը

Հատուկ է միայն Հայ Եկեղեցուն: Լինում է Մեծ Պահքից 3 շաբաթ առաջ: Պահանջվում է խիստ պահեցողություն: Հնում թուլատրվել է միայն աղ ու հաց ուտել: Այդ օրերին չի թույլատրվել ս. պատարագ մատուցել:

Առաջավորաց Պահքի խորհուրդը հեթանոսական ապականությունից մարդկային 5 զգայարանների սրբումն է: Հին Եկեղեցուն սովորություն կար մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահել: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը նույնպէս հրամայում է Տրդատ թագավորին եւ մյուսներին մկրտությունից առաջ 5 օր ծոմ պահել, որի շնորհիվ էլ Տրդատը եւ ուրիշներ փրկվում են այսահարությունից: Այդ պատճառով էլ Առաջավորաց Պահքը կոչվում է նաեւ փրկութեան պահք: Համաձայն Հայ Եկեղեցու վարդապետների Առաջավորաց Պահքը հաստատել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, ի հիշատակ վերոհիշյալ ծոմապահութեան: Այս պահքի Առաջավորաց կոչվելու վերաբերյալ կա երկու մեկնություն. ա. իբրեւ կարապետ Մեծ Պահքի, բ. իբրեւ Հայոց առաջին պահքը: Առաջավորաց Պահքը թուրիմացաբար անվանվել է նաեւ Ս. Սարգսի պահք, քանի որ Առաջավորաց Պահքին հաջորդող շաբաթ օրը Հայ Եկեղեցին տոնում է Ս. Սարգսի տոնը: Միջնադարում հույներն ու վրացիները մեղադրել են Հայ Եկեղեցուն Առաջավորաց Պահքի համար, կապելով այն Ս. Սարգսի անվան հետ, որին էլ վերագրելով կախարդություններ:

Հայ մատենագիրների վկայութեան համաձայն Առաջավորաց Պահքը հնում գոյություն է ունեցել նաեւ հույների ու լատինների մոտ:

Առաջավորաց Պահքի 5երդ օրը (ուրբաթ) հիշատակվում է Ս. Հովնանի քարոզությունն ու Նինվեի ապաշխարությունը, ոչ իբրեւ Ս. Հովնան մարգարեի տոն, այլ իբրեւ մեծ ապաշխարութեան եւ ծոմապահութեան օրինակ:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԻՍԱԿԱՐԳԸ.

ԱՍՏՎԱԾՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ի տարբերություն Օրթոդոքս Եկեղեցուն ընդունված 7ևի, Հայ Եկեղեցին ունի 9 ժամերգություն: Եվ եթե Օրթոդոքս Եկեղեցուն առաջինը համարվում է երեկոյան ժամերգությունը, ելնելով այն բացատրությունից, թէ մութն ընկնելով սկսվում է նոր օր, ապա Հայ Եկեղեցուն առաջինը Գիշերայինն է:

Հայ Եկեղեցու ժամերգություններն են.

1. ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Նվիրված է Հայր Աստուծո փառաբանությանը: Կատարման ժամանակը կես գիշերն է: Ունի հետեւյալ իմաստը. քունը Աստուծո կողմից շնորհված բարիք է. շնորհակալություն եւ զոհություն Աստծուն այդ բարիքի համար: Խնդրանք առ Աստված, որ գիշերվա շարունակությունը անցնի խաղաղ, իսկ հաջորդ օրը առաքինի եւ անարատ:

2. ԱՌՎԱՏՏՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Նվիրված է Որդի Աստուծո փառաբանությանը: Կատարվում է արշալույսին: Այն խորհրդանշում է Քրիստոսի երեւալը Յուդաբեր կանանց, ամփոփելով Քրիստոսի հարության եւ փրկագործության խորհուրդները:

3. ԱՐԵՎԱԳԱԼԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Նվիրված է Հոգի Աստծուն: Նախկինում եղել է Առավոտյանի մի մասը: Խորհրդանշում է Քրիստոսի Հարությունը եւ աշակերտներին երեւալը: Հաստատվել է Եզր կաթողիկոսի (630և641) կողմից եւ ճոխացվել ժԲ դակրում Ս. Ներսես Շնորհալու (1166և1173) գրած երգերով: Կատարվում է արեւածագին, Քրիստոսի Հարությունը նույնացնելով արեւի ծագմանը:

4. ՃԱՇՈՒ Գ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Հոգի Աստծուն: Խորհրդանշում է Եվայի ճաշակումը արգելված պտուղից եւ Քրիստոսով դատապարտումից ազատումը: Նաեւ հիշատակումն է Քրիստոսի չարչարանքի: Կատարման ժամանակը այսօրվա ժամը 9ևն է: Այն ապաշխարության խորհուրդ պարունակող մի արարողություն է:

5. ՃԱՇՈՒ Զ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Հայր Աստծուն: Խորհրդանշում է հիշատակումն է Քրիստոսի խաչելության: Կատարման ժամանակը ժամը 12ևն է: Այս ժամերգությամբ հավատացյալը Աստծուց խնդրում է օգնություն իր մարդկային տկար բնության համար:

6. ՃԱՇՈՒ Թ ԺԱՄԻ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի մահը, որով եւ մարդկության ազատումը դժոխքի իշխանությունից: Կատարման ժամանակը ժամը 3ևն է:

7. ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Որդի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի թաղումը: Կատարվում է մայրամուտից առաջ: Գիշերվա սեմին հավատացյալը՝ աշխատանքից հոգնած եւ օրվա հոգեկան պլեկոծությունից հետո, խնդրում է Աստծուն պարգեւել իրեն խաղաղ գիշեր եւ բարի քուն:

8. ԽԱՂԱՂԱԿԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Հոգի Աստծուն: Խորհրդանշում է Քրիստոսի դժոխք իջնելը եւ արդարների տանջանքների դադարեցումը: Կատարվում է մայրամուտից հետո: Նպատակն է անդորրություն եւ խաղաղություն բերել ամենօրյա մեղքերով ծանրաբեռնված մարդու հոգուն:

9. ՀԱՆԳՍՏՅԱՆ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղված է Հայր Աստծուն: Նախկինում այս ժամերգությունը նախորդի շարունակությունն էր: Առանձին խորհուրդ չունի: Կատարվում է քնելուց առաջ:

Վերոհիշյալ 9 ժամերգությունները նախկինում կատարվում էին ամեն օր: Այսօր ամենօրյա կատարվում են Գիշերային եւ Առավոտյան ժամերգությունները միասին՝ առավոտյան, եւ Երեկոյան ժամերգությունը՝ երեկոյան: Մեծ Պահոց օրերին, բացի շաբաթակիրակի օրերից, կատարվում են նաեւ մյուս ժամերգությունները, ըստ հետեւյալ կարգի.

Գիշերային, Առավոտյան, Արեւագալի և առավոտյան ճաշու Գ,Զ,Թ եւ Երեկոյան և կեսօրին խաղաղականը և երեկոյան՝
(երկուշաբթի, երեքշաբթի եւ հինգշաբթի օրերին),

Հանգստյանը և երեկոյան՝
(չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերին):

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

1. ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ և

Մկրտության խորհրդի արարողությամբ ենթական սրբվում է Ադամական եւ անձնական մեղքերից, դառնում քրիստոնյա եւ Աստուծո որդի: Մկրտությունը կատարվում է երկու եղանակով. ջրի մեջ երեք անգամ ընկղմելով (մանուկներին) եւ գլխի վրա երեք անգամ ջուր լցնելով ու երեք անգամ լվացվելով (չափահասներին):

Մկրտությունը անկրկնելի խորհուրդ է: Հայ Եկեղեցին վավերական է ճանաչում այն բոլոր Եկեղեցիների մկրտությունները, որոնք հավատում են Ս. Երրորդությանը եւ մկրտությունը կատարում «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Մկրտության ժամանակ երեխային գրկում է կնքահայրը, որի պարտականությունն է մկրտվողի հոգեւորւթարոյական դաստիարակությունը:

2. ԴՐՈՇՄ և

Հայ Եկեղեցում Դրոշմի խորհրդի արարողությունը կատարվում է Մկրտությունից անմիջապես հետո: Մկրտող քահանան Ս. Մեռնով օծում է երեխայի ճակատը, աչքը, ականջը, քիթը, բերանը, ձեռքերը, սիրտը, մեջքը եւ ոտքերը: Դրոշմի խորհրդով մկրտվածը ստանում է Ս. Հոգու զորացնող եւ պահպանիչ շնորհներ, կյանքի փորձությունները դիմագրավելու համար:

3. ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆ և

Ապաշխարության խորհրդի նպատակն է քավել մկրտությունից հետո գործված մեղքերը: Այն կատարվում է չորս գործողությամբ.

ա. ենթական անդրադառնում է իր կատարած մեղքին եւ անկեղծորեն զղջում:

բ. Իր կատարած մեղքը խոստովանում է Աստուծո եւ Եկեղեցու առաջ: Խոստովանությունը կատարվում է երեք ձեւով.

1. հրապարակային,

2. միայն քահանային,

3. միայն Աստծուն:

Հայ Եկեղեցում ավելի գործածական է Յերդ ձեւը, որ կատարվում է Ս. Ներսես Շնորհալու մի աղոթքի ընթերցման հետ զուգահեռ, ուր հիշված են բոլոր հնարավոր մեղքերը:

գ. Խոստովանեցնող քահանան սահմանում է ապաշխարության ձեւը (պահք, զոհաբերություն եւ այլն) եւ ժամանակը:

դ. Քահանան արձակում է տալիս ենթակային (թողություն):

Ապաշխարության խորհուրդը կարելուր նախապայման է հաջորդ՝ Ս. Հաղորդության խորհրդի համար:

4. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ և

Ս. Հաղորդության խորհուրդը Հայ Եկեղեցին կատարում է բաղարջ հացով եւ անապակ գինիով, ինչպես որ ընդունված էր նախնական Եկեղեցում:

Հայ Եկեղեցում Հաղորդությունը տրվում է ժողովրդին գինու մեջ թաթախված հացի մասնիկով: Նշխարը պետք է լինի մեկ հատ: Քահանան օրը մեկ անգամ կարող է պատարագել: Նույն սեղանի վրա օրը միայն մեկ պատարագ կարելի է անել:

5. ԿԱՐԳ ԿԱՍ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ և

Ձեռնադրության խորհրդով եկեղեցու սպասավորները ստանում են համապատասխան աստիճաններ: Ձեռնադրության խորհուրդը անկրկնելի է: Այդ է պատճառը, որ երբ կարգալույծ մեկը ներման է արժանանում, կրկին չի ձեռնադրվում, այլ միայն ապաշխարում է: Կարգալույծ վիճակում նրա կատարած խորհրդակատարությունը, սակայն, վավերական չէ:

6. ՊՍԱԿ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅԱՆ և

Ամուսնության համար անհրաժեշտ է, որ ենթակաները լինեն քրիստոնյա, առողջ, ամուսնական կյանքին ընդունակ, չափահաս (18 տարեկան տղայի եւ 16 տարեկան աղջկա համար), ունենան արեւմտակցական 5 եւ խնամիական 4 աստիճանի հեռավորություն, սեր եւ հաճություն:
Բռնությամբ կատարված պսակը անվավեր է: Թույլատրվում է ամուսնանալ 3 անգամ:

Օրթոդոքս եւ Կաթոլիկ եկեղեցիները ընդունում են նաեւ մի այլ՝ յոթերորդ խորհուրդ՝ Վերջին Օծում, Կարգ կամ այցելություն հիվանդաց եւ այլ անուններով: Ունանք փորձել են այդ դասել Հայ եկեղեցու խորհուրդների կարգը՝ լրացնելու համար խորհրդավոր 7 թիվը: Վերջին օծումը մեր եկեղեցում կատարվում է միայն քահանայական օծում ունեցող ննջեցյալների վրա, երբ ենթակայի մարմինը այլեւս կենդանի չէ եւ բնականաբար աստվածային շնորհների մատակարարումը դառնում է անհնաստ, որով եւ չի լրացվում խորհուրդի պայմանները: Կարգ կամ այցելություն հիվանդացը, իր հերթին, չի կարող առանձին խորհուրդ լինել, քանի որ այդ արարողությամբ իրականում կատարվում են ապաշխարության եւ Հաղորդության խորհուրդները: Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս, Արիստակես Եպս. Սեդրակեան, Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերհարկաբանությունը, Ս. Պետերբուրգ 1904, էջ 309և369:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՎՈ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Ա. ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Հայ եկեղեցու նվիրապետության գլուխն է Հայոց Կաթողիկոսը: Նա ստանալով Ս. Հոգու շնորհները բաշխում է եպիսկոպոսներին, որոնք էլ բաշխում են այդ շնորհները քահանաներին, վերջիններս էլ՝ ժողովրդին: Այսպիսով Հայ եկեղեցու նվիրապետության մեջ գործում են երեք հիմնական աստիճաններ, որոնք տրվում են ձեռնադրությամբ եւ օծումով:

ա. Քահանայություն: Քահանայի պարտականությունն է հովվել իրեն վստահված հոտը, կատարել Սկրտության, Դրոշմի, Ապաշխարության, Հաղորդության եւ Պսակի խորհուրդները, ինչպես նաեւ այլ ծիսական արարողություններ:

Հայ եկեղեցում քահանաները լինում են թե՛ ամուսնացյալ եւ թե՛ կուսակրոն:

Ամուսնացյալ քահանան պետք է ամուսնացած լինի ձեռնադրությունից առնվազն մեկ տարի առաջ եւ ունենա արու զավակ: Այրիացած քահանան կարող է դառնալ կուսակրոն, կամ, Պետրոս Ե Կաթողիկոսի կարգադրությամբ, երկրորդ անգամ ամուսնանալ: Ամուսնացյալ քահանան կարող է վարել առաջնորդական տեղապահի պաշտոն:

Կուսակրոն քահանան, որ կոչվում է աբեղա, քահանայական ձեռնադրություն եւ օծում ստանալու օրը, երեկոյան, տաճարում կատարում է կուսակրոնության ուխտ եւ օրհնությամբ եպիսկոպոսից ստանում վանականի՝ աշխարհից հրաժարումը խորհրդանշող վեղարը: Կուսակրոն քահանայի պարտքն է՝ ապրել վանական եւ ուսումնական կյանքով:

բ. Եպիսկոպոսություն: Եպիսկոպոսը աշխարհագրական եւ վարչական մի միավորի եկեղեցիների վերատեսուչն է: Նրա իրավասությանն է պատկանում քահանաների ձեռնադրությունը, եկեղեցի օծելը:

Հայ Եկեղեցուն եպիսկոպոսը ձեռնադրվում է օծվում է միայն կաթողիկոսի կողմից: Հնում եպիսկոպոսները սովորաբար ընտրվում էին ամուսնացյալ քահանաներից: Միջին դարերում եւ այսօր եպիսկոպոսության թեկնածուները ընտրվում են միայն կուսակրոն քահանաներից:

գ. Կաթողիկոսություն: Ի տարբերություն մյուս Եկեղեցիների, Հայ Եկեղեցու կաթողիկոսը մի կարգ բարձր է եպիսկոպոսությունից, քանի որ ստանում է կաթողիկոսական ձեռնադրություն եւ օծում:

Հայ Եկեղեցուն կաթողիկոսը գերագույն դատավորն է, օրենսդրական մարմնի գլուխը: Նրա իրավասության սահմանների մեջ են մտնում եպիսկոպոս ձեռնադրել, մեռն եփել, տոներ սահմանել, ազգային եկեղեցական ժողովներ հրավիրել եւ արձակել, Հայ Եկեղեցու կառավարության վեկրաբերյալ կարգադրություններ եւ օրենքներ սահմանել եւ այլն:

Կաթողիկոսը ընտրվում է ազգային եկեղեցական ժողովում: Նրա իշխանությունը ցմահ է:

Նվիրապետական այս հիմնական աստիճաններից բացի Հայ Եկեղեցին ունի նաեւ ցածր աստիճաններ, որոնք տրվում են միայն ձեռնադրությամբ: Դրանք են.

ա. դպրություն: Այս կարգը իր մեջ ամփոփում է հնում գոյություն ունեցող սաղմոսերգության, ավելածություն, դմապանության, ընթերցողության, երդմնեցուցչության եւ ջահընկալության աստիճանները:

բ. սարկավագություն: Սարկավագը ընտրվում է դպիրներից եւ պարտականություն ունի ծխակատարությունների ժամանակ խնկարկելու եւ քարոզները կարդալու, Ս. Պատարագի ժամանակ Ավետարանը կարկաչալու եւ Վերաբերում անելու:

Դպիրները եւ սարկավագները կարող են լինել թե՛ ամուսնացյալ եւ թե՛ կուսակրոն, ինչպես նաեւ կարող են զբաղվել աշխարհիկ այլ աշխատանքներով:

Բ. ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Հայ Եկեղեցուն կան գիտական երկու աստիճաններ.

ա. Մասնավոր վարդապետություն, որ համապատասխանում է աշխարհիկ «գիտությունների թեկնածու» կոչումին:

բ. Ծայրագույն վարդապետություն, որ համապատասխանում է աշխարհիկ «գիտությունների դոկտոր» կոչումին:

Հնում, ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը, այս աստիճանները տրվել են թե՛ ամուսնացյալ եւ թե՛ կուսակրոն քահանաներին: Այսօր տրվում են միայն կուսակրոններին՝ համապատասխան գիտական ուսումնասիրություն պատրաստելուց եւ հաջողությամբ պաշտպանելուց հետո, եկեղեցական արարողությամբ, Ծայրագույն վարդապետական աստիճան ունեցող եպիսկոպոսի կողմից:

Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչությամբ ենթական ստանում է իմաստություն խորհրդանշող օձագլուխ գավազան, որ իրավունք է տալիս քարոզելու եւ ուսուցանելու:

Գ. ՊԱՏՎՈ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒՄՆԵՐԸ

1. Պատվո աստիճաններ

ա. ավագություն և տրվում է վաստակաշատ ամուսնացյալ քահանաներին:

բ. արքություն և տրվում է վաստակաշատ եպիսկոպոսներին:

2. Պարգևատրումներ

ա. խաչակրություն և լանջախաչ կրելու իրավունք, որ տրվում է թե՛ ամուսնացյալ, վաստակ ունեցող քահանաներին /պղնձե արծաթաջուր կամ ոսկեգոծ/ եւ թե՛ վարդապետներին /արծաթե ոսկեգոծ, ականակում/:

բ. ծաղկյա սեւ փիլոն և տրվում է վաստակ ունեցող ամուսնացյալ քահանաներին եւ վարդապետներին:

գ. ծաղկյա մանուշակագույն փիլոն և տրվում է ծայրագույն վարդապետներին:

Պատվո աստիճանները եւ պարգեւատրումները տրվում են առանց եկեղեցական արարողության, կաթողիկոսական կոնդակով կամ թեմակալ առաջնորդ եպիսկոպոսի գրությամբ:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՐԱՑՈՒՅՑԸ

Հայ եկեղեցական օրացույցում կան երեք կարգի օրեր՝ տերունական տոներ, սրբերի հիշատակներ եւ պահոց օրեր::

Ա. ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐ

Տերունական կամ տերունի են կոչվում այն տոները, որոնք նվիրված են Քրիստոսի կյանքի զանազան դեպքերին, Ա. Աստվածածնին, Ա. Խաչին եւ եկեղեցուն:

Ա. Քրիստոսին նվիրված տոներ

Քրիստոսության առաջին դարերին տերունի տոները կազմում էին երկու խումբ՝ Աստվածահայտնություն եւ Հարություն:

ա. Աստվածահայտնությունը, որ հիշատակությունն էր Քրիստոսի երկրավոր կյանքի առաջին դեպքերի, կատարվում էր հունվարի 5և13ը, իսկ բուն տոնակատարությունը՝ հունվարի 6ևին: Այդ տոնակատարության ընթացքում հիշատակվում էին Ավետումը, Ծնունդը, Անվանակոչությունը, Քառասնօրյա գալուստը տաճար, Սկրտությունը եւ այլն: Ժամանակի ընթացքում այս հիշատակները միմյանցից բաժանվելով դարձան առանձին տոներ: Այսօր Հայ եկեղեցին Քրիստոսի Ծնունդը եւ Սկրտությունը տոնում է միեւնույն օրը՝ հունվարի 6ևին, Անվանակոչությունը՝ հունվարի 13ևին, Քառասնօրյա տաճար գալուստը՝ փետրվարի 14ևին, Ավետումը՝ ապրիլի 7ևին:

բ. Երկրորդ տոնական խումբը կոչվում էր Հարություն՝ անփոփելիվ Քրիստոսի երկրային կյանքի վերջին դեպքերը՝ Երուսաղեմ մուտքը (Ծաղկազարդ), Մատնությունը, Չարչարանքը, Խաչելությունը, Մահը, Թաղումը, Հարությունը եւ Համբարձումը: Այս տոնական խումբը փակվում էր Հոգեգալստյան հիշատակումով՝ ի հիշատակ Ա. Հոգու՝ հրեղեն լեզուների տեսքով առաքյալների վրա իջնելուն:

Այսօր Հարության տոնի բաղկացուցիչ մասերը նույնպես բաժանվել եւ տոնվում են առանձին առանձին՝ Ծաղկազարդ, Հարություն, Համբարձում եւ Հոգեգալուստ տոներով:

Պայծառակերպություն, Այլակերպություն կամ Վարդավառ

Աստվածահայտնության եւ Հարության տոներից բացի կարելու տոն է նաեւ Այլակերպությունը, որ ծանոթ է նաեւ Պայծառակերպություն կամ Վարդավառ անուններով եւ որ Քրիստոսի երկրային կյանքի երրորդ տարվա ամռանը՝ Թաբոր լեռան վրա տեղի ունեցած Քրիստոսի այլակերպության հիշատակն է: Քրիստոս իր երեք աշակերտների՝ Պետրոսի, Հակոբոսի եւ Հովհաննեսի հետ բարձրանում է Թաբոր լեռը,

ուր նրանց երեւում են Մովսես եւ Եղիա մագարեները. Քրիստոս, մինչ խոսում է նրանց հետ, այլակերպ-վում է, նրա հագուստները դառնում են ձյունից ավելի սպիտակ: Այս դեպքը մեծ տպավորություն է թող-նում աշակերտների վրա եւ նրանց հիշողության մեջ մնում իբրեւ կարեւոր իրադարձություն, որ հետագա-յում վերածվում է տոնի:

Ըստ ավանդության, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կարգադրում է այս տոնը կատարել Հայոց տոմարի տարեգլխին, նավասարդի 1ևին, որ զուգահիստում էր օգոստոսի 11ևին, հավանաբար մոռացության տալու համար ամանորի հեթանոսական տոնակատարությունը: Պայծառակերպության տոնը, որ կոչվում է նաեւ Վարդավառ, պահպանում է հեթանոսության որոշ սովորություններ, ինչպես օրինակ միմյանց վրա ջուր լց-նել, աղավնի թռցնել եւ այլն, որոնց տրվել են քրիստոնեական իմաստ, դիտելով դրանք որպես Ջրհեղեղի եւ Նոյան աղավնու հիշողություններ:

Ձ դարում, Մովսես Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսի (574և604) ժամանակ, հաշվի առնելով, որ օգոս-տոսին, նույն օրերին կատարվում էր նաեւ Աստվածածնի վերափոխման տոնը, Պայծառակերպության տո-նը, իբրեւ Տերունի տոն, կցվում է Հարության տոնախմբին եւ փոխադրվելով Հոգեգալստյան հաջորդող է կիրակի օրը, դառնում է շարժական, տատանվելով հունիսի 28ևօգոստոսի 1ևի միջեւ:

Պայծառակերպության տոնը Հայ Եկեղեցու հինգ տաղավար տոներից մեկն է:

Բ. Ս. Աստվածածնին նվիրված տոները

1և2 Հղություն եւ ծնունդ Աննայից

Աստվածածնի ծնողները՝ Հովակիմը եւ Աննան, մինչեւ ծերություն զավակ չունեին եւ միշտ աղո-թում ու խնդրում էին Աստծուն, որ իրենց զավակ պարգեւի: Նրանց աղաչանքները լսելի են լինում եւ Աստ-ված պարգեւում է մի աղջիկ, որին կոչում են Մարիամ: Այս դեպքի հիշատակը եկեղեցին տոնում է երկու տոներով.

Յղութին յԱննայէ և դեկտեմբերի 9ևին

Ծնունդը՝ և սեպտեմբերի 8ևին:

Աստվածածնի հղության մասին տեղեկություններ քաղում ենք Հակոբոսի նախաավետարանից եւ Մատթեոսի պարականոն ավետարանից: Եկեղեցին, Գ Տիեզերական ժողովից հետո, օգտագործեց պարա-կանոն երկերի պատմությունները, ուր պահպանված էին Եկեղեցու բանավոր ավանդությունները Աստվա-ծածնի կյանքի մասին, եւ հաստատեց տարբեր տոներ նրա հիշատակին:

Բյուզանդիայում հղության տոնը հիշվում է 8ևրդ դարից, Արեւմուտքում՝ 9ևրդ դարից: (Սխուլաս-տիկ Աստվածաբանության ազդեցությամբ արեւմուտքում առաջ եկավ Աստվածածնի անարատ հղության դավանանքը, որը պաշտոնապես հռչակվեց որպես դոգմա 1854 թ., ըստ որի Ս. Կույսի հղությունն ու ծնունդը Հովակիմից ու Աննայից սովորական մարդկանց ծնունդի նման չէր, բնական չէր, այլ անարատ, զերծ սկզբնական աղանական մեղքից):

Աստվածածնի ծննդյան տոնը հաստատվել է 5ևրդ դարի վերջին եւ 6ևրդ դարի սկզբին Երուսաղե-մում, որը կապված էր այնտեղ՝ Պրոքատիկեում գտնվող Ս. Աստվածածնի տաճարի հետ:

Հռոմում տոնը մուտք է գործել 7ևրդ դարում հույն վանականների միջոցով, որոնք այստեղ փա-խան արաբներից: Քիչ անց Սերգիոս պապը այս տոնը պաշտոնապես ներմուծեց Արեւմտյան Եկեղեցու տոնակարգում:

Հայ Եկեղեցուն Աստվածածնի Ծննդյան տոնը հաստատուն կերպով սկսվել է տոնվել 13ևրդ դա-րից:

3. Ընծայումը

Ըստ ավանդության, որ արձանագրված է Հակոբոսի նախաավետարանում, երեք տարին լրանալուց հետո Մարիամը ընծայվում է տաճարին, ուր եւ մնում է մինչեւ իր նշանվելը:

Տոնի հաստատումը առնչվում է այն տաճարի հետ, որ կառուցեց Հուստինիանոս կայսրը Աստվածածնի պատվին հին հրեական տաճարի տեղը, Մորիա բլրի վրա: Տաճարի նավակատիքը տեղի ունեցավ 543 թ. նոյեմբերի 21-ին:

638 թվականից հետո, երբ Հուստինիանոսի կառուցած տաճարը վերածվեց մուսուլմանական մզկիթի, նավակատիքի տոնակատարությունը տարածվեց ողջ քրիստոնեական աշխարհում:

7-րդ դարի վերջին եւ 8-րդ դարի սկզբին ընծայման տոնը արդեն կար Կ. Պոլսում: Արեւմուտքում տոնը երեւան է գալիս 10-11-րդ դարերում: Հայ Եկեղեցուն մուտք է գործել 18-րդ դարում:

Բոլոր եկեղեցիները տոնում են նոյեմբերի 21-ին:

4. Ավետում

Աստվածածնին նվիրված տոներից միակն է, որ հիմնված է Նոր Կտակարանի վրա (Ղուկ. Ա 26-38): Գաբրիել հրեշտակապետը Ավետում է Մարիամին Քրիստոսի ծննդյան մասին: Հետեւաբար այս տոնը Աստվածածնի հղության, միաժամանակ նաեւ Քրիստոսի մարդեղության տոնն է:

Երբ Աստվածահայտնության տոնակատարությունը դեռ չէր բաժանվել, տոնի ճրագալույցի օրը հատկապես նվիրված էր Ավետմանը, Աստվածահայտնության տոնի չորեքշաբթի, ինչպես նաեւ տարվա բոլոր չորեքշաբթի օրերը նվիրված են Աստվածածնի Ավետման եւ Քրիստոսի մարդեղության, որովհետեւ, ըստ ավանդության, Ավետումը տեղի է ունեցել չորեքշաբթի օրը. «Ի չորրորդ օր դարձեալ հրեշտակին, ես գաւետիսն կուսական» (Շարական):

Տոնի հաստատման համար կարեւոր նշանակություն է ունեցել այն տաճարի կառուցումը, որ կառուցել է Ս. Հեղինեն Նազարեթում, այն տան տեղը, ուր, ըստ ավանդության Ս. Կույսը ընդունել է Ավետումը: Տաճարի նավակատիքը եւ ամեն տարի կրկնվող նավակատիքի տոնակատարությունները պատճառ են հանդիսացել տեղական տոնի կատարման, որն էլ աստիճանաբար, է դարից սկսած տարածվել է ողջ քրիստոնեական աշխարհով մեկ:

Հայ Եկեղեցին Ավետումը տոնում Ապրիլի 7-ին, իսկ Օրթոդոքս եւ Կաթոլիկ եկեղեցիները՝ մարտի 25-ին:

5. Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի

Ս. Կույսի վերափոխման տոնը Հայ Եկեղեցու հինգ մեծ՝ տաղավար տոներից մեկն է, որ կատարվում է օգոստոսի 15-ի մերձավոր կիրակի օրը (12-18-ի ընթացքում):

Ըստ ավանդության (Հակոբոսի նախաավետարան եւ Հովհաննեսի պարականոն ավետարան) երբ Ս. Կույսը մահանում է, առաքյալները նրա մարմինը ամփոփվեց գերեզմանում: Բարթողիմեոս առաքյալը բացակա էր: Եվ երբ, այլ առաքյալների հետ, այցելում է գերեզմանը, գերեզմանաքարը վերցնելիս գերեզմանը դատարկ են գտնում:

Եկեղեցու Հայրերը, հիմնվելով այս ավանդության վրա, հաստատում են Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի տոնը, ընդունելով, թե նրա մարմինը փոխադրվել, վերափոխվել է երկինք:

Տոնը նախ կատարվել է Երուսաղեմում 5-րդ դարի սկզբին: Տոնակատարության կենտրոնը Աստվածածնին նվիրված այն տաճարն էր, որ գտնվում է Երուսաղեմից Բեթղեհեն տանող ճանապարհի 3-րդ մղոնի վրա: Օրը՝ օգոստոսի 13-ը: Հետագայում տոնակատարության վայրը փոխադրվում է Գեթսեման, այն վայրը, ուր գտնվում էր Աստվածածնի գերեզմանը եւ օրը որոշվում է օգոստոսի 15-ը:

6-րդ դարում տոնը տարածվել էր Սիրիա, նույն դարի վերջին Մորիկ կայսրը պարտադիր տոն համարեց ողջ կայսրության մեջ:

7ևրդ դարի սկզբին անցել է նաեւ Արեւմուտք:

6. Ս. Աստվածածնի գոտիի գյուտը

Արկադիոս կայսեր օրով (395և408) Երուսաղեմում գտնվեց Ս. Աստվածածնի գոտին: Այն տարվում է Կ. Պոլիս: Կառուցվում է նոր եկեղեցի, գոտին զետեղվում այնտեղ՝ ի պաշտամունս հավատացյալների եւ տոն հաստատվում՝ օգոստոսի 31կին:

18ևրդ դ. Յայ եկեղեցու տոնացույց կազմողներից ոմանք հիշել են այս տոնը՝ «Քե կամիս տօնել՝ տօնեա՝» հավելվածով, իսկ Սիմեոն Երեւանցին (1763և1780) հաստատուն դարձրեց այն, զետեղելով օգոստոսի 26ևսեպտեմբերի 1ևի հանդիպող կիրակի օրը:

7. Ս. Աստվածածնի տուփի գյուտը

Աստուածածնի գոտու գյուտից քիչ անց գտնվում է նաեւ նրա քողը՝ տուփի մեջ դրված:

Երկու հույն իշխաններ ուխտի են գնում Երուսաղեմ: Գալիլեա հասնելով տեսնում են մի հրեա կնոջ տան առաջ հավաքված բազմություն, հիվանդներ: Ներս են մտնում եւ տեսնում մի տուփ, հրեա կինը հաղորդում է, որ այն պատկանել է Ս. Կույսին: Պատրաստել տալով ճիշտ կրկնօրինակը, կարողանում են Երուսաղեմից վերադարձին փոխել այն: Ս. Կույսի իրական տուփը տանում են Կ.Պոլիս ու հանձնում պատրիարքին: Վերջինս զետեղում է այն Ս. Աստվածածնի եկեղեցում եւ հաստատուն տոն՝ Ս. Աստվածածնի տուփի գյուտը, հուլիսի 2ևին:

Այս տոնը նույնպես հաստատուն կերպով մեր եկեղեցու տոնացույցի մեջ մտել է Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի կարգադրությամբ, Յոզեֆալստյան Ե կիրակին (35 օրերի շարժականությամբ, հունիս 14ևհուլիս 18ևի միջեւ):

գ. Ս. Խաչին նվիրված տոներ

Խաչի տոները խառն են ուրախությամբ եւ սգով, սգով՝ Քրիստոսի Խաչելության համար, ուրախությամբ՝ Քրիստոսի Յարության:

1. Գյուտ Խաչի

Այս տոնը Քրիստոսի խաչափայտի գտնվելու հիշատակությունն է:

327 թ. Կոստանդիանոս կայսեր մայրը՝ Յեղինե թագուհին, ուխտի գնալով Երուսաղեմ հետամուտ է լինում Քրիստոսի խաչափայտի գինվելուն: Մինչ այդ, ի նախատինս քրիստոնյաների, Գողգոթան, որ Քրիստոսի Խաչելության վայրն էր, դարձել էր աղբանոց, Ս. Խաչն էլ թաղվել աղբի տակ: Յուդա անունով մի հրեա գիտունի թելադրություններով պեղումներ կատարելով գտնում են երեք խաչափայտեր: Որոշելու համար թե ո՞րն է այդ խաչերից Քրիստոսինը, մի մահացած պատանու դի են դնում դրանց վրա: Քրիստոսի խաչափայտի վրա պատանին հարություն է առնում: Այդ ժամանակ Երուսաղեմի Կյուրեղ եպիսկոպոսը բարձրացնում է Ս. Խաչը ի երկրպագություն հավատացյալների:

Այս դեպքի հիշատակը Յայ եկեղեցին տոնում է հոկտեմբերի 26ևի մերձավոր կիրակի օրը (23և29ևի միջեւ), օրթողոքսները՝ Խաչվերացի տոնի հետ միասին՝ սեպտեմբերի 14ևին, կաթողիկոսները՝ մայիսի 3ևին:

2. Խաչի երեւման տոնը

Այս տոնը հիշատակն է Երուսաղեմում Խաչի նշանի երեւման, որ տեղի է ունեցել 351 թ.ի մայիսի 19-ին: Օրը ցերեկով երկնքում, Գողգոթայից մինչեւ Չիթենյաց լեռը, երեւում է լուսապայծառ մի խաչ: Երուսաղեմի Կյուրեղ եպիսկոպոսը այդ զարմանահրաշ դեպքի մասին մի նամակ է գրում Կ.Պոլսի Կոստանդ կայսեր՝ լուսե խաչի երեւումը բացատրելով իբրեւ ուղղափառ դավանության պաշտպանություն արհուսականության դեմ եւ հորդորում կայսեր ետ կանգնել արհուսականներին պաշտպանելուց: Նամակը պահպանվել է նաեւ հայերեն թարգմանությամբ եւ ընթերցվում է Խաչի երեւման տոնին:

Կաթոլիկ Եկեղեցին այս տոնը չունի:

Օրթոդոքսները այն տոնում են մայիսի 7-ին, Հայ Եկեղեցին՝ Զատիկից 28 օր հետո՝ Հինանց Ե կիրակի օրը, որ կարող է տատանվել ապրիլի 19-նայիսի 23-ի միջեւ:

3. Սուրբ Խաչի վեր բարձրացման տոնը

Այս տոնը, որ ծանոթ է Խաչվերաց անունով, Հայ Եկեղեցու հինգ կարեւոր՝ Տաղավար կոչվող տոներից մեկն է՝ Ս. Խաչի վեր բարձրացման եւ փառաբանության տոնը:

Ըստ ավանդության, Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոսը՝ Հակոբոս Տեառնեղբայրը, ծեռք գցելով Քրիստոսի խաչափայտի մի մասունք, վեր է բարձրացրել ի տես հավատացյալների, երգելով «Խաչի քո, Քրիստո՛ս, երկիր պագանեմք» շարականը:

Երբ Հեղինե թագուհին գտավ Քրիստոսի խաչը, Երուսաղեմի Կյուրեղ եպիսկոպոսը բարձրացրեց այն ի երկրպագություն հավատացյալների:

333 թ.Սենն Կոնստանդիանոսը կառուցում է Ս. Հարության տաճարը Քրիստոսի գերեզմանի վրա: Սեպտեմբեր 13-ին կատարվում է նավակատիքը, որից հետո ամեն տարի տոնախմբվում է Ս. Հարության նավակատիքը՝ 8 օր շարունակ: Սեպտեմբերի 14-ին հավաքվում էին Գողգոթա, վեր բարձրացնում Ս. Խաչը ի տես ժողովրդի եւ երկրպագում:

Խաչվերացի տոնը մեծ նշանակություն է ստանում հատկապես Պարսկական գերությունից վերադարձին, երբ եւ նավակատիքը մղվում է երկրորդ պլան եւ շեշտվում է Ազատագրված Ս. Խաչի հաղթական վերադարձը Երուսաղեմ: Այդ տեղի է ունեցել 7-րդ դարի Ա կեսին: 614 թ. պարսկաբյուզանդական պատերազմի ժամանակ պարսիկները գրավում են Երուսաղեմը եւ գերեվարում Քրիստոսի խաչափայտը: Երկարատեւ կռիվներից հետո Հերակլ կայսեր գլխավորությամբ (610-641) բյուզանդացիներին հաջողվում է ծնկի բերել պարսկական պետությանը եւ ազատագրել խաչափայտը: Այդ գործում մեծ նպաստ են բերել նաեւ հայկական զինվորական ուժերը՝ Սժեժ Գնունու գլխավորությամբ: Ազատագրված խաչափայտը, մեծամեծ հանդիսություններով եւ կրոնական արարողություններով, Հայաստանի վրայով տարվում է Կ.Պոլիս եւ ապա Երուսաղեմ:

Խաչվերացի տոնը Օրթոդոքս Եկեղեցին տոնում է սեպտեմբերի 14-ին, իսկ Հայ Եկեղեցին՝ սեպտեմբերի 11-17-ի միջեւ ընկած կիրակի օրը:

4. Վարագա Ս. Խաչի տոնը

Ըստ հայկական ավանդության, Հռիփսիմյան կույսերը Հայաստան գալով բնակություն են հաստատում Վանա լճից հարավարեւելք ընկած Վարագ լեռան վրա: Ս. Հռիփսիմեն, Վաղարշապատ մեկնելուց առաջ, այնտեղ պահում է Քրիստոսի խաչափայտի մասունքը, որ կրում էր իր վզին:

653 թ. Թողիկ ճգնավորին տեսիլքով հայտնվում է մասունքի պահված վայրը. նա իր Հովել աշակերտի հետ աղոթելիս, հանկարծակի տեսնում է մի պայծառ լույս Վարագ լեռան վրա, շրջապատված 12 լուսեղեն սյուներով: Լույսերը շարժվում, մտնում են եկեղեցի ու կանգ առնում Ս. Սեղանի վրա, 12 օր շարունակ, տեսանելի լինելով նաեւ հեռավոր վայրերից: Շուտով հոգեւորականների եւ աշխարհականների մեծ բազմություն է ժամանում, Հայոց Ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի եւ Ռշտունյաց Թեոդորոս նախարարի որդի Վարդ սպարապետի գլխավորությամբ: Այն վայրը, ուր նախապես երեւացել էին լուսե սյուները, կառուցում են մի մեծ եկեղեցի: Վերակառուցում են նաեւ այն եկեղեցին, ուր պահ էր մնացել Խաչափայտի

մասունքը: Ներսես կաթողիկոսը սահմանում է Վարագա Ս. Խաչի տոնը, սեպտեմբերի 28-ի մերձավոր կիրակի օրը (սեպտեմբերի 25-ն հոկտեմբերի 1-ի միջև): Հիմնվում է Վարագա Ս. Նշան վանքը:

Ս. Նշանի մասունքը մինչև 1021 թ. մնացել է Վարագի վանքում, երբ եւ Սենեքերիմ Արծրունի թագավորը իր հետ փոխադրում է Սեբաստիա: Սենեքերիմի մահից հետո, իր կտակի համաձայն, այն նորից փոխադրվում է Վարագա վանք, ուր եւ պահվում է մինչև 1651 թ. երբ գերի է տարվում Խոշաբ: 1655 թ. ազատվելով զետեղվում է Վանի Ս. Տիրամոր մայր եկեղեցում, որն այնուհետեւ կոչվում է Ս. Նշան, ուր եւ պահվում էր մինչև Սեօ Եղեռնը:

դ. Եկեղեցուն նվիրված տոներ

1. Նոր կիրակի

Ձատկին հաջորդող առաջին կիրակի օրն է, որ ընդհանուր Եկեղեցու հաստատության հիշատակությունն է՝ առաքյալների քարոզչական գործունեության սկզբնավորությամբ եւ հեթանոսների կոչման խորհրդով:

2. Աշխարհամատրան կիրակի

Հիշատակությունն է Երուսաղեմում քրիստոնեական Եկեղեցու հաստատման:

3և6. Նավակատիքներ

Եկեղեցուն նվիրված տոներ են նաեւ Դ դարում Հեղինե դշխոյի կառուցած չորս եկեղեցիների՝ Քրիստոսի գերեզմանի, Ծննդյան այրի, Համբարձման վայրի եւ Ս. Աստվածածնի գերեզմանի վրա կառուցած եկեղեցիների նավակատիքների տարեդարձերը, որ տոնվում են Խաչվերացին նախորդող շաբաթ եւ հաջորդող երեքշաբթի, չորեքշաբթի եւ հինգշաբթի օրերին:

7. Տապանակ Ուխտի հիշատակությունը

Եկեղեցու տոների կարգին կարելի է հիշել նաեւ Տապանակ Ուխտի հիշատակությունը՝ Վարդավառին նախորդող շաբաթ օրը: Հին Ուխտի տապանակը (որ պարունակում էր Իսրայելական կրոնի ամենամակիրական իրերը՝ Տասնաբանյա պատվիրանների քարե տախտակները, Ահարոնի ծաղկյա գավազանը, մանանայով լի ոսկե սափորը եւ այլն) համարելով նախատիպ Քրիստոսի Եկեղեցու:

8. Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնը

Ի հիշատակ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի այն տեսիլքի, ըստ որի Քրիստոս, ոսկե մուրճը ձեռքին, վայր իջավ եւ հարվածեց այնտեղ, ուր պիտի կառուցվեր Ս. Էջմիածնի այսօրվա տաճարը:

9. Շողակաթի տոնը

Ի հիշատակ Ս. Էջմիածնի լուսավորչաշեն տաճարի նավակատիքի:

Բ. ՍՐԲԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Առաջին երեք դարերում Քրիստոսից ու նրա առաքյալներից հետո մեծ պատիվ են վայելում նահատակները, նրանք, ովքեր զոհում էին իրենց կյանքը, հավատարիմ մնալով այն խոստովանությանը, թե Քրիստոս Աստված է եւ Փրկիչ:

Նահատակների հրաշանման տոկունությունը բացատրվում է նրանց այն հաստատ համոզումով, թե Քրիստոս իրենց հետ է, մասնակցել է իրենց չարչարանքներին, համարելով դրանք նաեւ իր չարչարանքները: Հավատում էին, որ նահատակությունը սրբում է հավատացյալների բոլոր մեղքերը: Այդ իսկ

պատճառով էլ հին եկեղեցին նահատակությունը համարում էր նաև մկրտություն: Հետեւաբար, ջրով մկրտությունից բացի ունենք նաև արյամբ մկրտություն:

Հավատքի նահատակները, Տիրոջից ստանալով հաղթանակի պսակը առանց դատաստանի մտնում են արքայություն եւ տեղ ստանում առաքյալների ու արդարների կողքին, Տիրոջ աջ կողմում: Նրանք երկնքում պիտի թագավորեն Տիրոջ հետ միասին եւ նրա հետ միասին դատեն աշխարհը: Միշտ ներկա գտնվելով Տիրոջ առջեւ, նրանք կարող են բարեխոսել իրենց կենդանի եղբայրների համար:

Չորրորդ դարից սկսած նրանց նկատմամբ հարգանքը ավելի է շեշտվում ու զորանում, որովհետև նրանց զոհողության արդյունք է համարվում քրիստոնեության հաղթանակը: Սա արտահայտվում է նաև քրիստոնեական արվեստի մեջ, ուր նահատակները պատկերվում են ոչ թե իբրև չարչարվողներ, այլ իբրև հաղթողներ՝ պսակված հաղթանակի թագով: Նահատակների հիշատակը սկսում է տոնվել ոչ միայն մի վայրում, այլ աստիճանաբար ողջ եկեղեցուն: Տոներ են հաստատվում ոչ միայն սրբերի նահատակության օրը, այլ նաև նրանց նշխարների փոխադրության առթիվ:

Չորրորդ դարից սկսած, նահատակներից բացի, երեւան են գալիս նաև սրբերի այլ խմբեր: Դրանք են.

Ա. ճգնավորներ, որոնք թեև չեն նահատակվել, սակայն սրբացել են՝ իրենց կյանքը նվիրելով կրոնական գաղափարներին, ճգնությամբ ապրելով:

Բ. Նշանավոր եկեղեցական հովիվներ եւ առաջնորդներ:

Գ. Ս. Գրքի կարեւոր դեմքեր:

ՃԳՆԱՎՈՐՆԵՐ

ճգնավորական կյանքը սկսվել է չորրորդ դարում նախ Եգիպտոսում, եւ ապա մեծ թափով Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում եւ, Մեծն Աթանասի միջոցով, Արեւմուտքում: ճգնավորական կյանքի հիմնական հատկանիշներն են.

ա. ճգնություն, որպեսզի մարմինը տկարանա, եւ հոգին կարողանա իշխել մարմնի վրա:

բ. Փափուստ աշխարհից:

Առաջին դարերից սկսած շատ քրիստոնյաներ կարծում էին, թե սովորական բարեպաշտությունը բավարար չէ մարդկանց փրկության համար, հետեւաբար եւ իրենց ենթարկում էին նահատակության: Չորրորդ դարից սկսած, երբ հալածանքները դադարում են, եւ քրիստոնյաները այլեւս հնարավորություն չեն ունենում նահատակվելու առաջ է գալիս ճգնավորների խմբեր, որոնք իրենց կյանքը նվիրում են Քրիստոսին՝ հեռանալով անապատները, որպեսզի իրենց մարմինը ենթարկվի իրենց հոգուն: Այն ժամանակվա քրիստոնյաների հայացքների համաձայն, քրիստոնյաների հիմնական հակառակորդը սատանան է, որ պայքարում է՝ արգելելու համար քրիստոնյային կատարելու իր պարտականությունները: Հալածողները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ սատանայի գործիքներ: Երբ հալածանքները վերջ գտան, սատանան փոխեց իր միջոցները եւ սկսեց հեռացնել քրիստոնյաներին իրենց հավատքից՝ մարմնի ու աշխարհի միջոցով: Ըստ ճգնողական հայացքների, մեկը պիտի հաղթի դրանց, որպեսզի դառնա Քրիստոսի իրական աշակերտը, իսկ աշխարհին կարելի է հաղթել աշխարհից հեռանալով, մարմնին հաղթել՝ ճգնությամբ: Ովքեր կարողանում են հաղթել սատանայի այս նոր միջոցները համարվում են հավատքի հերոսներ, եւ պաշտվում քրիստոնյաների կողմից նահատակների նման, որոնք եւ դառնում են սրբերի երկրորդ կատեգորիան: Կղեմես Աղեքսանդրացին նրանց կոչում է հոգեւոր նահատակներ: Նույն կարծիքն են հայտնում նաև Մեծն Աթանասը, Հերոնիմոսը եւ այլն: Իրենց այս նահատակությունների հետեւանքով ճգնավոր սրբերն էլ նահատակների նման ժառանգում են ներկայություն Աստծու առջեւ եւ միջնորդներ դառնում Տիրոջ առջեւ իրենց եղբայրների համար:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ

Չորրորդ դարի կեսերից սկսվում է հարգանք մատուցվել նաև եկեղեցու ղեկավարներին, որով առաջանում է սրբերի մի նոր դաս՝ մեծ հովիվները: Գնահատվում են հատկապես նրանք, որոնք աչքի են ընկնում հավատքի ճշմարտության համար իրենց պայքարով, որովհետև այդ պայքարների միջոցով դարձան հավատքի հերոսներ, հաղթելով սատանայի գործողությունները մի այլ դաշտում՝ ճշմարիտ հավատքի պահպանման հարցում: Իշխում էր այն կարծիքը, որ հերետիկոսությունները սատանայի գործն են, և հերետիկոսները՝ նրա օրգանները: Հավատքի համար այս պայքարների պատճառով սրանք նույնպես քրիստոնյաների կողմից համարվեցին նահատակներ, որոնք նույնպես, հաղթելով սատանայի ուժերին, արժանանում են այն պսակին, որ նախատեսված էր նահատակների համար: Սրանց նահատակ համարելը այնքան էլ հեռու չէ իրականությունից, որովհետև դավանաբանական պայքարները այնքան ուժեղ էին, որ հավատքի ուղղափառության համար մարտնչողները հաճախ կրում էին նույն չարչարանքներն ու հալածանքները, ինչ որ խոստովանողներն ու նահատակները:

ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ ՍՐԲԵՐ

Հին և Նոր Կտակարաններում կան բազմաթիվ բացառիկ դեմքեր, որոնք արժանի են նախատիպ լինելու մարդկանց համար: Սրանք միշտ գնահատվել են քրիստոնյաների կողմից: Չորրորդ դարից սկսած, սակայն, սրանցից առանձնանում է մի խումբ, որոնք անցնում են սրբերի կարգը:

Նոր Կտակարանից առանձնանում են առաքյալները, նահատակները և Հովհաննես Մկրտիչը: Հիմնական չափանիշը նահատակությունն էր: Գրեթե բոլոր առաքյալները նահատակվել են, Հովհաննես Մկրտիչը նույնպես: Առանձնանում է հատկապես Ստեփանոս Նախավկան:

Հին Կտակարանից առանձնանում են նահապետներն ու մարգարեները այն հատուկ դերի համար, որ գործել են նրանք Աստվածային տնտեսության ծրագրի իրագործման համար, ինչպես նաև այն պայքարների համար, որ կատարել են նրանք՝ Աստվածային կամքը կատարելու համար:

Պաղեստինում հատկապես, այդ շրջանում մեծ հարգանք է պաշտամունք է առաջանում Ս. Գրքի անձնավորությունների նկատմամբ, որոնց կյանքը կապված է այդ երկրի հետ: Ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու, Պաղեստինում այդ ժամանակ ցույց էին տրվում Աբրահամի, Սհարոնի, Ռեբեկայի, Ռաբելի և այլոց գերեզմանները:

Ս. Գրական դեմքերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Աստվածածինը, որը Առաքելական շրջանից իսկ հատուկ գնահատանքի էր արժանացել քրիստոնյաների կողմից: Չորրորդ դարից սկսած սակայն, հատկապես հինգերորդ դարում, այդ հարգանքը հասնում է իր գագաթնակետին՝ Աստվածածնին համարելով սրբերի գլուխը:

Առաջին դարի քրիստոնյաները և նահատակները թաղվում էին հեթանոսների հետ միասին նույն գերեզմանոցում: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, առաջանում են քրիստոնեական գերեզմանոցներ: Հավանաբար դա առաջացել է երկրորդ դարի կեսերից, և դրանք կոչվել են ոչ թե գերեզմաններ, այլ ննջարաններ կամ հանգստարաններ: Այս ննջարանները համարվում էին սուրբ վայրեր: Այստեղ է սկսում սկզբնավորվել քրիստոնեական արվեստը: Այդ ննջարանները դառնում են նահատակների նկատմամբ եկեղեցու ցուցաբերած հարգանքի արտահայտության կենտրոններ: Եղել են դեպքեր, երբ հեթանոսները քանդել են նահատակների գերեզմանները և ոչնչացրել նրանց նշխարները, որպեսզի քրիստոնյաները դրանք պաշտամունքի վայր չդարձնեն:

Մարտիրոսների գերեզմանները ժամանակի ընթացքում դառնում են հավատացյալների համար կրոնական արտահայտությունների, միջոցառումների, հավաքատեղիների: Նահատակության օրը ամեն տարի տոնվում էր համայնքի կողմից իբրև «ծննդյան» տոն: Նահատակի գերեզմանը հանդիսանում է նրա նկատմամբ ցուցաբերվող պատվի, պաշտամունքի կենտրոնը, ինչպես նաև նրա «ծննդյան» տոնա-

կատարության վայրը: Նահատակի հիշատակը տոնվում էր այն դեպքում միայն, երբ հայտնի էր նրա գերեզմանը:

Երրորդ դարում սկսում են երեւան գալ նահատակների գերեզմանների վրա մատուռնադամբարաններ: Երբ չորրորդ դարում քրիստոնեությունը ճանաչվեց պետական կրոն, սկսեցին կառուցվել մեծ տաճարներ մարտիրոսների գերեզմանների վրա: Նախկին փոքրիկ մատուռները չէին ոչնչացվում, այլ օգտագործվում էին այնպես, որ դրանք պահպանվեին կամ եկեղեցին կառուցում էին այնպես, որ նախկին մատուռը մնում էր խորանի տակ (օրինակ՝ Ս. Զոհիսիմե, Ս. Գայանե, Ս. Մ. Մաշտոց), կամ եկեղեցին արտաքին պատով կցվում էր մատուռի պատին (օրինակ՝ Արատես), կամ էլ մատուռը մնում էր եկեղեցու կենտրոնում:

Նահատակի հիշատակի տոնակատարությունը նման չէր սգո արարողության, այլ ճիշտ հակառակը՝ ուրախության տոնակատարություն էր: Քրիստոնյաները, սպիտակ զգեստներ հագած, ուրախությամբ էին մասնակցում այդ հավաքություններին, որովհետև հավատում էին, որ հավատքի համար նահատակները արժանացել են անմահության:

Հայ եկեղեցու սրբերը բաժանվում են հիմնականում երկու կարգի՝ տոնելի սրբեր, որոնց հիշատակը տոնվում է եկեղեցում ժամերգությունների եւ Ս. Պատարագի ժամանակ, եւ հիշատակելի սրբեր, որոնց կյանքի եւ մահվան պատմությունները ընթերցվում են Հայսմավուրքից՝ երեկոյան ժամերգությունից հետո:

Հայ եկեղեցու տոնելի սրբերին կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

ա. Աստվածաշնչական սրբեր (նահապետներ, մարգարեներ, առաքյալներ, հրեշտակներ եւ այլն):

բ. Ընդհանուր եկեղեցու սրբեր: Մինչեւ Ե դարի կեսը Անտիոքի, Կիլիկիայի, Միջագետքի, Երուսաղեմի, Կիպրոսի, Ալեքսանդրիայի, Եթովպիայի, Կեսարիայի, Սեբաստիայի, Զոռմի, Կարթագենի, Պարսկաստանի եւ այլ եկեղեցիների կողմից ընդհանրական ճանաչում գտած շուրջ 300 նահատակներ, ճգնավորներ, եկեղեցու վարդապետներ:

գ. Հայ եկեղեցու սրբեր (կամ՝ հայազգի սրբեր): Նահատակներ, ի մասնավորի. Սանդուխտ կույս (Ա դար), Զոհիսիմյան եւ Գայանյան կույսեր (+300), Գրիգորիս եպիսկոպոս (+337), Վաչեանք (+338), Վարդանանք (+451), Ղեւոնդյանք (+454), Շուշանիկ (+460), Ատոմյանք (+449), Վահան Գողթնացի (+737), Սահակ եւ Համազասպ Արծրունիներ (+785), Սահակ եւ Հովսեփ Կարնեցիներ (+808) եւ այլն:

Նշանավոր քարոզիչներ եւ հովվապետներ, ինչպես օրինակ՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (+325), Արիստակես (+333), Վրթանես (+341), Հուսիկ (+347), Ներսես Մեծ (+373) կաթողիկոսներ, Դանիել (Դ դար), Խաղ (Դ դար) եպիսկոպոսներ եւ այլն:

ճգնավորներ եւ վանականներ, ինչպես օրինակ՝ Անտոն եւ Կրոնիդես (Դ դար), Թաթուլ, Վարոս, Թունաս (Ե դարի վերջ) 7 խոտաճարակներ (Ե դար), Գրիգոր Նարեկացի (+1003) եւ այլն:

Եկեղեցու վարդապետներ, որոնք իրենց գիտական վաստակով պաշտպանել են Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը: Հիշենք Սահակին (+437) եւ Մեսրոպին (+438), թարգմանիչ վարդապետներին՝ Եղիշեին, Մովսեսին, Դավթին եւ այլն (Ե դար), Հովհան Օձնեցուն (+728), Ներսես Շնորհալուն (+1173), Հովհան Որոտնեցուն (+1387), Գրիգոր Տաթևացուն (+1409) եւ այլն:

Հայ եկեղեցում սրբերի հռչակման առանձին կարգ գոյություն չի ունեցել: Հիմնականում նրանք սրբերի կարգն են անցել կաթողիկոսական կարգադրություններով եւ համաժողովրդական ճանաչումով: Այսպես՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացին իր կենդանության օրով իսկ սուրբ էր հռչակվել ժողովրդի կողմից: Վերջին կաթողիկոսը, որ սրբերի դասը ճոխացրեց, Սիմեոն Երեւանցին էր (1763-1780): Նա նրանց կարգը դասեց Հայ եկեղեցու վարդապետներ Հովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր Տաթևացուն, ինչպես նաեւ Հայ եկեղեցու բարեկարգիչ Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսին (1629-1632):

Գ. ՊԱՅՄԱՆՈՒՄ

Հայ Եկեղեցական օրացույցում տարվա օրերի շուրջ կեսը պահք է: Պահոց օրերին արգելվում է ուտել կաթնեղեն, մսեղեն, գործածել խմիչք:

Պահոց օրերն են.

ա. Բոլոր չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը. չորեքշաբթիները ի հիշատակ Քրիստոսի չարչարանքի, ուրբաթ օրերը՝ Քրիստոսի թաղման:

բ. Մեծ Պահք՝ Ձատկից առաջ, որ տեւում է 7 շաբաթ: Կոչվում է նաեւ Քառասնորդական Պահք:

գ. Մեծ տոներից առաջ շաբաթապահքեր և

Դրանք են

Ծննդյան (դեկտ. 30 և հունվ. 5),

Առաջավորաց պահք (Մեծ պահքից 3 շաբաթ առաջ, երկուշաբթիից մինչեւ ուրբաթ օրը),

Լուսավորչի պահք (Գյուտ Նշխարաց Ս. Լուսավորչի տոնից առաջ, երկուշաբթիից մինչեւ ուրբաթ օրը), Վարդավառի,

Վերափոխումն Ս. Աստվածածնիի,

Խաչվերացի,

Վարագա Ս. Խաչի,

Հիսնակաց եւ

Ս. Հակոբի տոներին նախորդող շաբաթապահքերը:

ՏՈՍԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիները իրենց տոնական օրերը հաստատել են արեգակնային ամիսների ամսաթվերի վրա. այսինքն, միեւնույն տոնը ամեն տարի կատարվում է հաստատուն ամսաթվին, անկախ թե ինչ օր կլինի: Միայն Ձատիկն է եւ նրա հետ կապված տերունական հիշատակները, որ կատարվում են ըստ շաբաթվա օրերի:

Հայ Եկեղեցին իր տոների համար հիմք է ընդունել ո՛չ թե ամսաթիվը, այլ շաբաթվա յոթնօրյա սիստեմը: Անշարժ ամսաթվով կատարվում են միայն Քրիստոսի Ծննդյան եւ Սկրտության (հունվարի 6), Անվանակոչության (հունվարի 13), Տեառնընդառաջի (փետրվարի 14), Աստվածածնի Ավետման (ապրիլի 7), Ծննդյան (սեպտեմբերի 8), Ընծայման (նոյեմբերի 21) եւ Աննայից հղության (դեկտեմբերի 9) տոները:

Հայ Եկեղեցու տոնարական կարգի հիմնական կետը Ձատկի օրն է, որ 35 օրվա շարժականությամբ ունի եւ տատանվում է մարտ 25-ից ապրիլի 25-ի՞ միջեւ: Ձատկից բացի կան չորս ելակետային տոներ՝ Վերափոխումը, որ լինում է օգոստոսի 12-ից հանդիպող կիրակի օրը, Խաչվերացը՝ սեպտեմբերի 11-ից հանդիպող կիրակի օրը, Հիսնակաց պահքի բարեկենդանը՝ նոյեմբերի 15-ից հանդիպող կիրակի օրը եւ Աստվածհայտնության (Քրիստոսի Ծննդյան եւ Սկրտության) տոնը՝ հունվարի 6-ին: Այս հինգ տոների համապատասխան տեղադրվում են մյուս տոնական կամ պահոց օրերը, ըստ շաբաթվա յոթնօրյա դրության:

Կիրակի օրերը բացառապես նվիրված են տերունի տոներին, չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը պահոց օրեր են, սրբոց հիշատակները տոնվում են երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի եւ շաբաթ օրերին, եթե տերունի կամ պահոց օրեր չեն: Սրբերի հիշատակի համար հատկացված է 120 օր:

Տերունի տոներից 5-ը կոչվում են Տաղավար տոներ, այսինքն ամենամշանավոր տոներն են:

Դրանք են Աստվածհայտնությունը (Քրիստոսի Ծնունդը եւ Սկրտությունը), Ձատիկը (Քրիստոսի Հարությունը), Վարդավառը (Քրիստոսի այլակերպությունը), Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի եւ Խաչվերացը:

Տաղավարներին հաջորդող երկուշաբթի օրերը մեռելոց հիշատակի օրեր են: